

X.

Oružane snage NDH

FORMIRANJE I ORGANIZACIJA

Važno pitanje između Nijemaca i Talijana u hrvatskoj marionetskoj državi do rujna 1943, a između Nijemaca i vlasti NDH za cijelo vrijeme rata, bilo je pitanje uloge oružanih snaga NDH – kako će biti organizirane i kako će se razvijati, tko će ih naoružavati i tko će im zapovijedati, i kako će biti upotrebljavane. U ovom poglavlju razmotrit ću organizaciju tih snaga u kontekstu domaće političke situacije, njihove slabosti i utjecaje kojima su bile izložene. Neću se osvrnati, osim povremeno i ukratko, na operacije u kojima su sudjelovale, jer je to rezervirano za planiranu treću knjigu ove studije. Valja imati na umu da su oružane snage NDH bile dio njemačkoga i talijanskoga okupacijskog sustava i da su obično bile pod njemačkom ili talijanskom komandom.

O oružanim snagama NDH dostupne su opsežne, ali nepotpune informacije, osobito što se tiče Ustaške vojnice. O oružanim snagama NDH napisano je vrlo malo studija. Za to postoji nekoliko razloga: zato što su gotovo cijelo vrijeme rata bile pod njemačkom i talijanskom operativnom komandom; zato što je protiv njih, a osobito protiv Ustaške vojnice, i za vrijeme rata i poslije njega podignuto mnogo optužbi zbog terora i nezakonitog djelovanja; zato što su pripadale poraženoj marionetskoj državi koja je na kraju rata prestala postojati; i konačno, zato što su ih nakon njihova poraza i predaje, pobjednici, partizani, u velikoj mjeri uništili. Iako je preko dvadeset visokih časnika Hrvatskog domobranstva pobjeglo na Zapad, nijedan nije napisao povijest oružanih snaga NDH. Jedan bivši ministar NDH i tri bivša časnika napisali su pojedinačne članke, ali ti članci nisu potkrijepljeni nikakvim dokumentima, a obiluju i nerealnim te pogrešnim tvrdnjama.¹ Nekoliko hrvatskih emigranata civila napisalo je radove u kojima se bave problemom uništenja tih snaga od strane jugoslavenskih komunističkih snaga na kraju rata, ali ti radovi po mnogo čemu ne zadovoljavaju.

Slično tome, u samoj Jugoslaviji od rata naovamo, o oružanim snagama NDH objavljeno je malo sustavnih istraživanja, iako su kao dio njemačkih i talijanskih okupacijskih snaga bile vojno najjači domaći protivnik partizana. I o sudbini tih snaga nakon njihove predaje također je objavljeno malo sus-

tavnih i objektivnih radova.²

Oružane snage NDH osnovane su 10. travnja 1941, istoga dana kada je proglašena NDH, Zakonom o osnutku vojske i mornarice. Potpisao ga je umirovljeni bivši austrougarski potpukovnik Slavko Kvaternik, jedan od vodećih domaćih ustaša, kojeg je Pavelić odmah promaknuo u čin maršala.³ Prema tom zakonu, vojsku i mornaricu NDH sačinjavali su svi časnici, dočasnici, vojnici u aktivnoj službi i rezervisti bivše Vojske Kraljevine Jugoslavije koji su 1. studenoga 1918. imali prebivalište (ili čiji su očevi imali prebivalište) u bilo kojoj općini (najmanja administrativna jedinica) novoformirane države. Sve to vojno osoblje prestalo je pripadati Vojsci Kraljevine Jugoslavije, oslobođeno je prisege toj vojsci i zabranjeno mu je djelovati kao da joj pripada. Za nepoštivanje te zabrane zapriječena je smrtna kazna zbog izdaje. Svi pripadnici bivše Vojske Kraljevine Jugoslavije u novoformiranoj državi, bez obzira da li u aktivnoj službi ili u pričuvu, koji (ili čiji očevi) 1. studenog 1918. nisu imali prebivalište na njezinu teritoriju, prestali su biti vojno osoblje i mogli su biti kažnjeni za bilo kakvu vojnu aktivnost. Država je planirala odstraniti to osoblje sa svog teritorija.

Zadaća oružanih snaga NDH bila je braniti novu državu i od stranih i domaćih neprijatelja. Svi njeni pripadnici morali su položiti podaničku prisegu NDH i njezinu Poglavniku. Svi zakoni i propisi vojske stare Jugoslavije ostali su na snazi ako nisu bili u suprotnosti sa zakonom kojim je osnovana vojska NDH. Nove oružane snage bile su pod zapovjedništvom vrhovnog zapovjednika svih oružanih snaga, Slavka Kvaternika. On je pripadnike vojske mogao otpustiti iz službe ili umiroviti bez obzira na stečena prava, mogao ih je imenovati ili promaknuti bez obzira na odredbe starih zakona. Također je mogao prihvatiti u vojsku i mornaricu kvalificirane osobe koje nisu bile pripadnici vojske bivše Jugoslavije, imenovati ih i promicati. Ta odredba omogućila je masovno reaktiviranje Hrvata koji su služili kao časnici ili dočasnici u bivšoj austrougarskoj vojsci, ali koji nisu bili pripadnici vojske bivše Jugoslavije. Konačno, članak 9. novog zakona navodi da:

Zapovjednik cijele obrambene sile može – bilo općenitim odredbama – staviti pojedine dijelove i redove vojnih obvezanika i to časnike, vojne činovnike, podčasnike i momčad kod vojske i mornarice, aktivne i pričuvne, bilo pojedince – poimeničnim odredbama – „van veze s vojskom i mornaricom” i to bilo trajno bilo na ograničeno vrijeme. Oni time gube značaj vojnih lica. Svi ti mogu biti uvršteni u radnu službu.⁴

Iako nije navedena nijedna skupina stanovništva koja bi trebala biti isključen „iz vojske i mornarice”, iz sveukupne politike vlasti NDH postalo je očito da je taj članak usmjeren protiv Srba i Židova. Ministarstvo domobran-

stva NDH to je potvrdilo 7. svibnja 1941. izjavom u kojoj se objašnjava da „prema ustaškim načelima, služba u oružanim snagama predstavlja čast za svakog raso čistog Hrvata” i da će u vojsku NDH biti primljeni samo oni bivši časnici austrougarske vojske i vojske stare Jugoslavije koji su oduvijek bili odani hrvatskom narodu.⁵ Usprkos tome, nova vojska prihvatila je izvjestan broj Srba koji su bili bivši austrougarski i jugoslavenski časnici, kao i neke Slovence i osobe drugih nacionalnosti. Nadalje, u medicinskom korpusu ili na drugim dužnostima služilo je nekoliko desetaka židovskih liječnika.

Časnici i bivše austrougarske i bivše jugoslavenske vojske, morali su podnijeti molbu za prijem u novu vojsku. Prema popisima objavljenim u *Službenom glasniku Ministarstva hrvatskog domobranstva* i dnevnom tisku, između 8. svibnja i 31. prosinca 1941. molbe je predao ukupno 31 general i 2662 časnika raznih činova. Posebna vojna komisija obradila je te molbe i pozvala stanovništvo da dostavi informacije o kandidatima ako procijeni da bi mogle biti od interesa. Jedna druga komisija provodila je isti takav postupak za dočasnike. Uz to, neki časnici koji se nisu prijavili za službu u novim oružanim snagama mobilizirani su kad je to postalo potrebno.⁶

Ustaški režim ustrajao je u isključivanju Srba iz vojne službe do tjedan dana prije kraja rata.⁷ Ali mobilizirao je izvjestan broj mladih Srba za vojnu radnu službu (iz koje su Židovi bili isključeni), a Nijemci su nekolicinu Srba iz NDH regrutirali za služenje na ruskoj fronti i nekoliko tisuća njih za rad u Njemačkoj. U oba slučaja nisu bili nazivani Srbima nego pravoslavicima.

Ali donijeti zakonske odredbe o osnivanju vojske i mornarice je jedno, a organizirati oružane snage s časnicima, oružjem, municijom, vojnom opremom, smještajem, hranom i medicinskom skrbi i osigurati redovitu opskrbu nešto drugo. Osim toga, sve što se ticalo oružanih snaga bilo je predmet odlučivanja Italije i Njemačke, osobito Njemačke. Novu vojsku u početku su sačinjavale nekadašnje poluvojničke organizacije HSS-a, Hrvatska seljačka zaštita i Hrvatska građanska zaštita, pojačane s oko 200 do 300 naoružanih ustaša koji su se s Pavelićem upravo bili vratili iz egzila iz Italije. Većina pripadnika HSS-ovih zaštita nakon proglašenja nove države zaprisegnula je na vjernost ustašama. U drugoj polovici travnja 1941. te dvije zaštite pomogle su ustašama da preuzmu vlast, dakako pod njemačkim i talijanskim skrbništvom. Ali samo mali broj njih kasnije je bio uključen u vojsku NDH. Većina njih je demobilizirana, bez sumnje zato što ustaše u njih nisu imale povjerenja.

Oružane snage NDH preuzele su sve objekte i većinu arhiva koje je bivša jugoslavenska vojska imala na teritoriju nove države, ali ne i oružje, municiju i drugi materijal koji su Njemačke i talijanske snage uzele kao ratni plijen. NDH je lišena i svojih jedinih dviju tvornica za proizvodnju oružja. Tvornicu lakog oružja i tvornicu municije, obje blizu Sarajeva, Nijemci su razmontirali i odvezli (iz jedne su uzeli samo ključni stroj). U prvim mjesecima postojanja nove

države, ni Nijemci ni Talijani nisu bili voljni snabdijevati oružjem planirane nove oružane snage NDH. Da nije bilo partizanskog ustanka koji je u srpnju 1941. izbio u čitavoj Jugoslaviji uključujući i NDH, što je ugrožavalo mnoge njemačke i talijanske vojne i ekonomske interese, opremanje oružanih snaga NDH vjerojatno bi se još dulje odgađalo.⁸

Ugovorima NDH i Italije od 18. svibnja 1941, Italija se bila obvezala pomoći NDH da razvije vlastite oružane snage. Vlasti NDH, međutim, nezadovoljni tim sporazumima i bojeći se daljnjeg talijanskog tutorstva, u tom pogledu nisu htjeli ovisiti o Italiji. Zato su se za pomoć potajno obratili Nijemcima. Kako su ovi imali namjere upotrebljavati ljudstvo iz NDH za policijske operacije u NDH, a i za borbe izvan NDH, rado su pristali. Prvi opipljiv rezultat te vojne suradnje bilo je osnivanje, obuka i opremanje 369. hrvatske pješačke pukovnije koju su Nijemci upotrijebili na Istočnoj fronti (vidi 6. poglavlje). Glaiseov izvještaj od 10. listopada 1941. otkriva da su Nijemci do tada već bili opskrbili oružjem svih pet divizija vojske NDH u formiranju, i to uglavnom zarobljenim jugoslaven-skim, češkim, poljskim i francuskim oružjem.⁹ Kako su sporazumi između Italije i NDH bili prepreka toj suradnji, njemačka vojna pomoć u prvim godinu i pol dana rata bila je manje-više tajna, osim oružja i municije koje je NDH platila.

I Talijani su, međutim, isporučili nešto oružja. U rujnu 1941. predali su više od 35 malih tenkova iz sastava vojske stare Jugoslavije, a 3. travnja 1943. general Gian Carlo Re, šef talijanske vojne misije u NDH, rekao je Glaiseu da su Talijani isporučili 48.000 pušaka kao i nešto dodatnog oružja. Glaise je, međutim, bio mišljenja da je Reova brojka pretjerana. Nije bilo jasno ni jesu li te puške dio kontingenta od 100.000 pušaka koje su Talijani bili obećali isporučiti, ali ih do rujna 1942. nisu isporučili.¹⁰ Izuzev relativno male količine oružja iz Italije i malih količina jugoslavenskog oružja koje su Hrvatska građanska zaštita, Hrvatska seljačka zaštita i novoformirane ustaške jedinice u travnju 1941. vjerojatno sakrile umjesto da ih predaju Nijemcima i Talijanima, od kraja ljeta 1941. do kraja rata Njemačka je bila glavni snabdjevač oružanih snaga NDH oružjem i municijom.

Zakonska odredba o oružanoj sili NDH od 18. ožujka 1942. te je snage organizirala u nekoliko različitih rodova: vojsku NDH (Hrvatsko domobranstvo) koju se dijelilo na kopnenu vojsku, mornaricu i zrakoplovstvo, žandarmeriju (u NDH se zvala Oružništvo), i Ustašku vojniciu. Kopnena vojska dijelila se na šest divizijskih područja, organiziranih u tri vojna zbora, svaki sa po dvije divizije. Izvan područja vojnih zborova, pogranične snage jačine šest bataljuna u početku su bile locirane u istočnoj Bosni, ali je to napušteno koncem 1942. godine. Oružništvo je u početku bilo dio kopnene vojske s posebnim statusom, ali je zakonskom odredbom od 26. lipnja 1942. postala dio Ustaške vojnice, kako bi je, nedvojbeno, stavila pod potpuniju kontrolu Ustaškog pokreta.¹¹ Ta promjena, kojom je Oružništvo stavljeno pod zapovjedništvo mladog ustaškog pukovnika Vilka Pečnikara, izazvala je veliko ogorčenje kod profesionalnih

oružničkih časnika.¹²

U drugoj polovici 1943, vlasti NDH su, uz njemačku pomoć, potpuno reorganizirali kopnenu vojsku. Eliminirali su divizije (osim 6. divizije razmještene na područjima pod talijanskom okupacijom), i umjesto njih osnovali 4 planinske brigade i 4 brigade lakog pješastva (četiri gorska i četiri lovačka sdruga), kao i niz specijalnih jedinica za zaštitu željezničkih pruga, garnizonsku dužnost, rad, premještanja i jedinicu specijalnih dobrovoljaca. Cilj tih reorganizacija bio je stvaranje manjih, mobilnijih jedinica prikladnijih za protuterilske operacije. Uz manje promjene, ta je organizacija zadržana do prosinca 1944. kad je Domobranstvo ujedinjeno s Ustaškom vojnicom u Hrvatske oružane snage, o kojima će više riječi biti u daljnjem tekstu.

Ustaška vojnica osnovana je 11. travnja 1941, kada je Kvaternik imenovao posebni stožer za nove oružane grupe dobrovoljaca koje su spontano nastajale u mnogim dijelovima zemlje za vrijeme raspada jugoslavenske vojske. Njena formalna organizacija definirana je posebnom zapovijedi koju je Pavelić izdao 10. svibnja 1941. godine.¹³ Vojnica je bila stranačka vojska slična SS formacijama u Trećem Reichu i crnokošuljašima u Italiji. U srpnju i kolovozu 1942. izdani su novi propisi koji su regulirali njihovu organizaciju i regrutiranje. Nakon toga, sve oružane snage NDH – osim kopnene vojske, mornarice i zrakoplovstva – postale su dio Ustaške vojnice. Vojnica se sastojala od redovne vojnice (stajajući djelatni sdrugovi), Pavelićeve osobne garde (Poglavnikovi tjelesni sdrugovi), prometnih sdrugova, Hrvatskog oružništva, redarstvene straže (redovne policije), Ustaške nadzorne službe, vojne akademije, pripremne ustaške bojne te Ustaškog stegovnog i kaznenog suda (USIKS).¹⁴ Većina časnika stajaćih djelatnih sdrugova nisu imali završenu profesionalnu obuku i većina njezinih vojnika za vrijeme rata bili su dobrovoljci.¹⁵ Ideološki, između Ustaške vojnice i Hrvatskog domobranstva postojao je širok jaz. Domobranstvo nije bilo politički indoktrinirano, dok je Vojnica bila indoktrinirana ustaškom ideologijom i posvećena obrani ustaškoga režima i njegova vođe. Vrhovni zapovjednik Vojnice bio je Pavelić, ali kad su njezine jedinice bile angažirane u vojnim operacijama zajedno s Domobranstvom ili s njemačkim i talijanskim snagama, bile su pod zapovjedništvom njihovih vojnih zapovjednika.

Prema Glaiseovom izvještaju od 26. svibnja 1943, u to je vrijeme postojalo oko trideset redovitih bojni Ustaške vojnice različite snage. Od tih trideset, dvanaest ih je bilo u talijanske okupacijskoj zoni (u prvom redu u Zoni III), dok je ostatak bio određen za službu u hrvatskoj lakoj pješadiji (lovački sdrugovi) i planinskim brigadama (gorski sdrugovi) i u njemačko-hrvatskoj SS policiji.¹⁶ Takav raspored jedinica Vojnice, prema kojem nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943. nijedna nije bila upotrijebljena u područjima koja je do tada bila anektirala Italija, ostao je na snazi do prosinca 1944. kad su Hrvatsko domobranstvo i Vojnica objedinjeni.

Neke jedinice Vojnice bile su osnovane za specijalne namjene. Crna legija, na primjer, bila je organizirana u Bosni koncem 1941. i sastavljena uglavnom od muslimanskih i hrvatskih izbjeglica iz istočnobosanskih sela, gdje su četnici, a u mnogo manjoj mjeri i partizani, bili počinili masakre velikih razmjera. Ne iznenađujuće stoga što je Crna legija postala poznata po žestokoj borbi protiv četnika i partizana i po likvidaciji srpskih civila. Legijom su zapovijedali ustaški potpukovnik Jure Francetić i major Rafael Boban, a imala je između 1000 i 1500 pripadnika.¹⁷ Francetićev je zrakoplov potkraj 1942. prisilno sletio pokraj Slunja, a njega su, već ozlijeđenog, dodatno teško ozlijedili pristigli seljaci. Partizani su ga transportirali u bolnicu, želeći ga spasiti kako bi ga razmijenili, ali je Francetić ubrzo umro. Pod Bobanovim zapovjedništvom Legija je upotrebljavana u raznim dijelovima zemlje. U prosincu 1944. uključena je u oružane snage 5. divizije s Bobanom promaknutim u čin generala kao zapovjednikom.

Još jedna specijalna vojska bilo je Ustaški obrambeni sdrug, osnovan koncem 1941. godine. Zapovijedao mu je Vjekoslav Luburić, mlad čovjek u dobi od 28 godina koji je s vremenom stekao reputaciju najbrutalnijeg i najkrvoločnijeg od svih ustaških zapovjednika. Te jedinice, dio Ustaške nadzorne službe, sudjelovale su u operacijama protiv četnika i partizana, a također su i upravljale logorima i sudjelovale u masovnom teror. Vlada je ukinula Ustašku nadzornu službu u siječnju 1943. i njezine funkcije prebacila na Ministarstvo unutarnjih poslova, ali Ustaški obrambeni sdrug nastavio je postojati.

Kako je u Ustaškoj vojnici nedostajalo discipline i nezakonito se ponašala, kako je imala povlašten status i negativan utjecaj na koheziju i moral Domobranstva, i kako je bila slobodna od vojnog upliva, vojni vrhovi rado bi bili stavili i Ustašku vojniciu pod svoju nadležnost tako što bi je objedinili s Domobranstvom pod svojim zapovjedništvom. U stvari, vojni vrh htio je da Hrvatsko Domobranstvo apsorbira Ustašku vojniciu. Glaise i drugi njemački časnici također su podržavali takav postupak jer je djelovanje Ustaške vojnice štetilo njemačkim vojnim i gospodarskim interesima u NDH. Ali kako je rat odmicao, Domobranstvo je postajalo sve nepouzdanije jer su njegovi pripadnici u sve većem broju i sve češće dezertirali. Nakon što se vojna situacija u jugoistočnoj Europi pogoršala kad su sovjetske trupe u kasno ljeto 1944. prodrle u tu regiju, otpor nastavku borbe na strani Nijemaca dosegao je čak i najviše krugove Ustaškog pokreta i vlasti. Tada je Pavelić predložio objedinjavanje Ustaške vojnice i Domobranstva, ali na način suprotan ranijim planovima vojnog vrha: tako da Ustaška vojnica apsorbira Domobranstvo.

To je pitanje doseglo kritičnu točku u planovima ministara Mladena Lorkovića i Ante Vokića da – zajedno s vođama HSS-a i prijateljski nastrojenim domobranskim časnicima – NDH prebace na stranu Zapada. Da se njihov plan ostvario, to bi bio kraj ustaškog režima i Pavelićeve osobne vladavine. Pavelić je zato koncem kolovoza 1944. pristupio likvidaciji urote Lorković-Vokić: uk-

Oružane snage NDH

lanjanju jednog broja časnika Hrvatskog domobranstva čije su simpatije za HSS-a bile dobro poznate, kao i većine aktivnih vođa Mačekove jezgre HSS-a. U isto vrijeme odlučio je i podrediti Domobranstvo Ustaškoj vojnici. Domobranstvo je službeno spojeno s Vojnicom 1. prosinca 1944, ali je taj proces potrajao *de facto* još nekoliko mjeseci. Objedinjavanje oružanih snaga NDH bit će poslije opširnije razmatrano u ovom poglavlju.

Hrvati su služili ne samo u oružanim snagama NDH, nego, na temelju raznih sporazuma, i u čisto njemačkim jedinicama, miješanim njemačko-hrvatskim jedinicama i čak u talijansko-hrvatskoj legiji (vidi 6. poglavlje).

Informacije o snazi oružanih snaga NDH u raznim razdobljima rata daleko su od zadovoljavajućih. U nekoliko navrata, Glaise se tužio da ne može dobiti pouzdane statističke podatke o njima. Primjerice, 20. travnja 1943. izvijestio je da oružane snage NDH, bez divizija Crne legije, potražuju 300.000 obroka hrane dnevno, iako im je, prema njegovoj procjeni, potrebno najviše 160.000 obroka.¹⁸ Najdetaljnija i najautoritativnija informacija iz vremena rata o snazi i sastavu oružanih snaga NDH nalazi se u izvještaju o stanju snaga na dan 23. rujna 1943, kratko nakon kapitulacije Italije, što ga je Pavelić podnio Kascheu 4. listopada 1943. godine. Signifikantno je što Pavelić izvještaj nije podnio Glaiseu, predstavniku Wehrmachta (njemačke vojske), koji mu je bio mrzak i kojeg se bojao. Svekolike oružane snage NDH – ukupno 262.326 ljudi – podijelio je u dvije kategorije: one pod njemačkim zapovjedništvom i one pod zapovjedništvom vojne strukture NDH. Snage pod njemačkim zapovjedništvom sastojale su se od 62.020 vojnika iz NDH unutar jedinica njemačkih oružanih snaga, 9000 novih regruta za te trupe, 36.300 vojnika NDH koji su opskrbljivali Njemačku i koji su bili pod njemačkim zapovjedništvom te 62.760 vojnika NDH koje je opskrbljivala NDH iako su bili pod njemačkim zapovjedništvom, dakle ukupno 170.080 vojnika. Točnije, u ovoj prvoj skupini bile su legionarske divizije, SS jedinice sastavljene od Hrvata, Hrvati u njemačkom ratnom zrakoplovstvu, protuzračnoj obrani i mornarici. U drugoj su bili novi regruti za legionarske divizije koje su već bile na obuci u mjestu Stockerau, u Austriji. Treća se uglavnom sastojala od brigada lakog pješastva (lovačkih sdrugova) i trupa za osiguranje željezničkih pruga. Četvrta skupina uključivala je 18.200 pripadnika planinskih brigada (gorskih sdrugova) – elitne trupe Hrvatskog domobranstva – još neke druge jedinice vojske NDH i 25 bataljuna (22.500 ljudi) u jedinicama Ustaške vojnice. Snage pod zapovjedništvom vojske NDH, ukupno 92.246 časnika, dočasnika i vojnika, uključivale su sve druge oružane snage u 30 raznih skupina uključujući žandarmeriju (Oružništvo) s oko 18.000 ljudi, Pavelićevu osobnu gardu (Poglavnikov tjelesni sdrug) od 6000 ljudi, zrakoplovstvo i protuzračnu obranu od 9.775 ljudi, tri radne pukovnije od 5.996 ljudi, garnizonske trupe od 7.133 čovjeka, medicinski korpus od 2.680 ljudi, mornaricu od 1.262 čovjeka itd.¹⁹

SLABOSTI DOMOBRANSTVA

Usprkos svojoj brojnosti, Hrvatsko domobranstvo nikad nije postalo funkcionirajuća, pouzdana i efikasna borbena snaga. Razlozi za to su jasni. Prvo, vrlo mali dio Hrvata osjećao je nepodijeljenu podaničku vjernost ustaškom režimu i njegovim institucijama, uključujući i Domobranstvo. Već 13. rujna 1941. Glaise je u izvještaju svojim nadređenima napisao da „obični vojnici [Hrvatskog domobranstva] često osjećaju da se radi o građanskom ratu, ratu među braćom”, i naveo da od hrvatskih časnika, svojih bivših kolega iz austrougarske vojske, svakodnevno čuje da „sumnjaju u smisao i uspjeh svog posla i ispravnost metoda svojih nadređenih”.²⁰

Drugo, Domobranstvo je bilo diskriminirano u odnosu na Ustašku vojnici, što je podrivalo koheziju i moral u njegovim redovima. Kako ustaški režim nije imao povjerenja u Domobranstvo, namjerno ga je držao u podređenom položaju i trudio se umjesto njega ojačati vojnici. Diskriminacija je išla tako daleko, da su pripadnici Vojnice imali povlaštenu tretman što se tiče hrane i njege čak i kad su ranjeni vojnici Hrvatskog domobranstva i pripadnici Ustaške vojnice ležali na istom odjelu vojne bolnice.²¹ Postojala je razlika u dodjeli poslova. Lakši i neugodniji zadaci, kao, na primjer, operacije čišćenja, zadaci u Zagrebu, stražarska služba u logorima i kaznene operacije, obično su dodjeljivani Ustaškoj vojnici.

Treće, neodazivanje pozivu na regrutaciju i izbjegavanje vojne obveze bilo je masovna pojava, što je bio jasan izraz pomanjkanja povjerenja u ustaški režim, to jest opozicije prema režimu i njegovoj vojsci. Prema Glaiseovu izvještaju od 19. svibnja 1942, od 20.000 pozvanih na regrutaciju unutar izvjesnog perioda, jedva nešto više od polovice bi se odazvalo pozivu. Većina onih koje je komisija za regrutaciju oslobodila od vojne obaveze bili su iz bogatijih obitelji koje su bile u mogućnosti podmititi članove komisije, što je izazivalo veliko nezadovoljstvo među onima koji nisu imali te mogućnosti i bili regrutirani. Pričuvni časnici također su masovno ignorirali pozive u službu. Primjerice, u proljeće 1943, kad je Ministarstvo oružanih snaga pozvalo 149 pričuvnih časnika na daljnu obuku u Središnju vojnu školu u Varaždinu, oda-

zvalo ih se samo 65, dok se 84 jednostavno nije pojavilo. Od njih, samo je 22 imalo valjano opravdanje.²²

Jakob Elicker, folksdojčer, veliki župan velike župe Vuka, poslao je 24. kolovoza 1943. Glaiseu vrlo indikativan izvještaj, između ostalog i o mobilizaciji u dijelovima Slavonije. Prema Elickeru, u općoj mobilizaciji Hrvata mladih od 35 godina većina se jednostavno nije odazvala, a mnogi od onih koji se nisu odazvali umjesto toga su se pridružili partizanima. Hrvati više nisu vjerovali u njemačku (pa prema tome ni u ustašku) pobjedu i zato se nisu htjeli boriti. Elicker je nadalje izvijestio da hrvatski seljaci Nijemce smatraju svojim najgorim neprijateljem i da se u njegovom kotaru među seoskim stanovništvom ne mogu naći ustaški simpatizeri. Čak i neki folksdoječeri koji su s oružjem došli na dopust s fronte, napisao je, nisu se htjeli vratiti u svoje jedinice ako bi im obitelj time ostala bez zaštite.²³

Bez sumnje, dva glavna razloga za masovno neodazivanje pozivima na regrutaciju od sredine 1942. nadalje bili su jačanje partizanskog pokreta otpora i sve veće nezadovoljstvo i otpor prema ustašama i Nijemcima. Partizani su ponudili alternativu koja se činila više u interesu Hrvatske od one koju su nudile ustaše, na koje se gledalo kao na oruđe sila Osovine. Kako je rat odmicao i bivalo sve jasnije da će nakon Italije i Njemačka, a s njom i NDH, biti poražene, spremnost Hrvata da se bore u oružanim snagama NDH bivala je sve manja, a partizani su postajali sve privlačnija alternativa.

Četvrto, vojska nije imala dobro obučen i pouzdan časnički zbor. On se sastojao od četiri različite grupe. U početku su hrvatski časnici koji su ranije služili u austrougarskoj vojsci, kao na primjer Vilko Begić, Fedor Dragojlov, Slavko Kvaternik, Vladimir Laxa i Slavko Štancer, bili na najvišim položajima. Gotovo svi su oni bili u kasnim pedesetim i šezdesetim godinama života, neki čak i u sedamdesetima. Iz Prvoga svjetskog rata izašli su kao majori, potpukovnici ili pukovnici, a period između dva rata proveli su kao umirovljenici ili radeći neki civilni posao. Nisu imali dovoljno znanja o modernoj vojsci. Iznimka je bio general potpukovnik August Marić, bivši časnik austrougarske a kasnije i jugoslavenske vojske, koji je bio u aktivnoj vojnoj službi sve do sloma jugoslavenske vojske u travnju 1941, i koji je postao prvi šef (glavar) Glavnog stožera domobranstva NDH. On je, međutim, smijenjen s te dužnosti i umirovljen već u rujnu 1941, vjerojatno zato što se u njega, kao bivšeg visokog časnika jugoslavenske vojske, nije imalo povjerenja. Kako je rat odmicao, većina tih bivših austrougarskih časnika je, zbog starosti, profesionalne nesposobnosti ili političkog neslaganja s ustašama, umirovljena na vlastiti zahtjev ili na temelju Pavelićeve posebne zapovijedi od 27. srpnja 1942, prema kojoj su svi državni službenici, bilo u vojnoj, bilo u civilnoj službi, koji su navršili 60 godina, u roku od tri dana morali podnijeti zahtjev za umirovljenje.²⁴

Druga grupa časnika sastojala se od ustaša povratnika, vrlo različitih

biografija. Neki su svojedobno bili časnici austrougarske vojske, dvadesete godine 20. stoljeća proveli su u inozemstvu kao aktivni antijugoslavenski orijentirani politički emigranti, a u tridesetima se pridružili ustašama (Josip Metzger, Ivan Perčević). Neki su bili bivši austrougarski dočasnici (Vjekoslav Servatzy). Neki su bili bivši časnici jugoslavenske vojske koji su pobjegli iz Jugoslavije i u inozemstvu se pridružili ustašama (Tomislav Sertić). Neki su bili časnici jugoslavenske vojske koji su dezertirali za vrijeme Travanjskog rata 1941. i prešli ili Nijemcima ili ustašama (Vladimir Kren, Franjo Nikolić). Konačno, neki su pripadali probranom društvu ustaških povratnika u kasnim dvadesetim ili ranim tridesetim godinama života; oni nisu prošli nikakvu profesionalnu vojnu obuku ali su uživali Pavelićevo povjerenje. Nakon što su neko vrijeme služili kao časnici u Ustaškoj vojnici, Oružništvu ili specijalnim jedinicama, nakon objedinjenja Hrvatskog domobranstva i Ustaške vojnice u prosincu 1944. promaknuti su u generale i postali zapovjednici većeg dijela oružanih snaga NDH (Rafael Boban, Ivan Herenčić, Vjekoslav Luburić, Ante Moškov, Vilko Pečnikar).

Treća i najveća grupa časnika bili su Hrvati (samo nekolicina njih drugih nacionalnosti) časnici jugoslavenske vojske u vrijeme kolapsa Jugoslavije u travnju 1941. koji su predali molbe za službu u novim oružanim snagama NDH. Nekoliko njih bili su prije časnici nižeg ranga u austrougarskoj vojsci, ali ih je Glaise smatrao nedovoljno obrazovanim. Kao bivšim jugoslavenskim časnicima, nisu im vjerovali ni ustaše ni bivši austrougarski časnici. Priličan broj njih doista su postali potajni simpatizeri partizana. Neki su ostali u Domobranstvu, ostali postupno otišli u partizane. Ima indikacija, za koje nisam našao potvrdu, da su među ovima prvima bili general Ivan Prpić, šef (glavar) Glavnog stožera domobranstva u većem dijelu rata, i general Viktor Prebeg, neko vrijeme šef Poglavnikova Vojnog ureda. Neki od časnika koji su ranije služili u jugoslavenskoj vojsci, u vojsci NDH (Hrvatskom domobranstvu) napredovali su do visokih činova i pokazali se dobrim zapovjednicima. Tri Srbina iz Hrvatske koji su bili austrougarski časnici, Fedor Dragojlov, Đuro Gruić i Lavoslav Milić (ova posljednja dvojica bili su časnici i u vojsci stare Jugoslavije), postali su generali Hrvatskog domobranstva. Gruić je bio posljednji šef Pavelićeva Vojnog ureda.

Četvrta grupa časnika sastojala se od rezervista koji su u međuratnom razdoblju prošli obuku za pričuvne časnike u jugoslavenskim vojnim školama, i od na brzinu obučenih mobiliziranih mladića koji su tijekom rata bili završili gimnaziju ili diplomirali na sveučilištu. Neki od njih prošli su obuku u Njemačkoj, a manji broj u Italiji.

Među najvažnijim pritužbama upućenima vrhu Hrvatskog domobranstva bila je ona koja je tvrdila da im nedostaje mladih stožernih časnika. Hrvatsko domobranstvo je imalo glomazan vrh s mnogo generala i pukovnika, od kojih

su mnogi bili u poodmakloj životnoj dobi. Iz raznih izvora sastavio sam popis generala i admiralu oružanih snaga NDH na kojem je ukupno oko 100 imena, ali vjerojatno ih je zapravo bilo više, oko 130. Veliki broj visokih časnika malo je pridonio snazi oružanih snaga.

Sobzirom na raznolikost biografija, obrazovanja, stavova prema silama Osovine i zapadnim Saveznicima te prema ustaškom režimu i drugim političkim i vojnim čimbenicima u NDH, od časničkog zbora Hrvatskog domobranstva nije se moglo ni očekivati da će biti efikasno, požrtvovno i pouzdano vodstvo oružanih snaga. Kao što ćemo poslije pokazati, i ustaše i Nijemci smatrali su to glavnim uzrokom nezadovoljavajućih rezultata Hrvatskog domobranstva u borbama pored procesa dezintegracije koji je u oružanim snagama NDH započeo već u ljeto 1941. godine.

Bilo je još nekoliko razloga koji su pridonijeli slabosti vojske NDH, osim onih koje smo već nabrojali (nedostatak političke podrške hrvatske javnosti ustaškoj državi i njezinim institucijama, diskriminacija Domobranstva u korist Ustaške vojnice, masovno izbjegavanje vojne obveze, pomanjkanje dobro obrazovanog i koherentnog časničkog zbora). I časnici i obični vojnici Hrvatskog domobranstva bili su slabo plaćeni, mnogo lošije nego njemački časnici i vojnici koji su služili u NDH. Nedostajalo je dobre odjeće i obuće, a opskrba hranom često je bila slaba i neredovita. Nadalje, mnoge jedinice predugo su zadržavane na fronti bez predaha, što je dovodilo do iscrpljenosti i velikog broja bolovanja.²⁵

Oružje i municija bili su neadekvatni i nezadovoljavajući. Nekoliko mjeseci nakon osnivanja nove države, Nijemci su oružanim snagama NDH prodali oružje zarobljeno od jugoslavenske vojske, a kasnije su im prodali zarobljeno čehoslovačko, poljsko i francusko oružje, koje je bilo lošije kvalitete od njemačkoga i nepoznato vojnicima oružanih snaga NDH. Glaise je u izvještaju od 13. kolovoza 1943. napisao pukovniku Schuchardt, članu pridruženog odjela Glavnog stožera njemačke vojske, da ni on ni general potpukovnik Lüters, vrhovni zapovjednik njemačkih trupa u NDH, ne mogu sami sebe natjerati da isporuče njemačko oružje koje stiže lovačkim sdrugovima oružanih snaga NDH „jer se bojimo da ćemo time stvoriti nove isporučitelje oružja partizanima”.²⁶ Nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943, zahtjevima vlasti NDH za oružjem od Nijemaca uglavnom se udovoljavalo tako što im se davalo oružje talijanske vojske, ponekad neispravno, bez osnovnih dijelova. Konačno, nakon što je Bugarska izašla iz saveza sa silama Osovine u rujnu 1944, dio oružja zarobljenog od bugarske vojske u Srbiji i Makedoniji dan je oružanim snagama NDH.²⁷

Dodatne probleme izazivalo je arogantno i uvredljivo ponašanje njemačkih časnika i dočasnika prema trupama NDH s kojima su se zajedno borili. Konflikti su ponekad dosizali takve razmjere, da je Glavni stožer Hrvatskog domobranstva zamolio njemačkoga opunomoćenika u Zagrebu da ukloni izvjesne

pojedince i skupine. I konačno, pacifistički orijentirani HSS nastavio je vršiti snažan utjecaj na politiku u NDH i na stanovništvo.²⁸ Teško je točno procijeniti koliki je bio utjecaj tog faktora, ali vjerojatno je pridonio sve većoj nesklonosti vojske NDH da se bori, utoliko više što je Mačekova jezgra stranke bila protiv ustaškog režima.

Jasno je da je kombinacija mnogih faktora sprečavala da Domobranstvo postane sposobna i pouzdana borbena sila. Zbroj svih tih faktora stvorio je kod većine časnika i vojnika osjećaj da ih okupacijske sile, a osobito Njemačka, upotrebljavaju za vlastite ciljeve. Rezultat toga bio je da su prestali imati osjećaj da je ono za što se bore toga vrijedno.

S vremenom, svi ti faktori izazvali su proces ubrzane dezintegracije u vojsci NDH. Koncem 1942. i početkom 1943, zbrojili su se psihološki efekt iskrcavanja Saveznika u sjevernoj Africi i njemačkog debakla kod Staljingrada, djelovanje konstantne partizanske propagande i rad partizanskih simpatizera unutar domobranskih jedinica i apel političara HSS-a koji su surađivali s partizanima, i počelo je dezertiranje golemih razmjera iz vojske NDH, pri čemu je mnogo dezertera odlazilo u partizane. Kako je rat odmicao, dezertiranje je zahvatilo i legionarske divizije i doseglo masovne razmjere. Strogo povjerljivi izvještaj koji je Glaise 4. siječnja 1943. poslao Löhru, vrhovnom zapovjedniku njemačkih oružanih snaga za jugoistočnu Europu, naglašava da je u nekim bataljunima 369. legionarske pukovnije već prvoga dana po dolasku iz Austrije na teritorij NDH bez dozvole odsutno u prosjeku 25 vojnika po četi. U „Izvještaju o stanju” za lipanj 1943, Lohr, koji je bio odgovoran za protupartizanske operacije Weiss i Schwarz, naveo je da je iz oružanih snaga NDH 2000 ljudi prešlo u partizane ili su ih partizani zarobili, te da su partizani zarobili i „15 komada artiljerije, 2 protutenkovska topa, 14 minobacača, 39 teških mitraljeza, 79 lakih mitraljeza, 3000 pušaka i velike količine municije. Plijen koji su partizani zarobili gotovo odgovara ukupnom plijenu koji smo mi zarobili u Operaciji Schwarz.”²⁹

Narednih mjeseci, osobito nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943, dogodio se novi val masovnog dezertiranja. Prema njemačkom izvještaju od 30. studenog 1943, između lipnja i listopada 1943. iz 2. lovačkog sdruga dezertiralo je 786 vojnika, iz 4. njih 1097, iz 3. njih 2217. Samo tijekom listopada 1943, iz 373. legionarske pukovnije dezertirala su 334 vojnika, a iz 369. legionarske njih 489.³⁰ U brojnim slučajevima domobranske jedinice jednostavno bi bez borbe predale svoje položaje partizanima ili prešle k njima s oružjem: na primjer, 30. rujna 1943. u blizine Tuzle i Stojdrage, 6. listopada kod Kupresa, 8. listopada kod Marije Bistrice, 21. listopada blizu Preka i Sanskog Mosta, 4. studenoga kod Kotor Varoši, 7. studenoga kod Virovitice, 11. studenoga kod Bjelovara i 14. studenoga kod Cazina. Dezertiranja su se događala u cijeloj zemlji i u svim jedinicama. Prema „Izvještaju br. 6” Vojne obavještajne službe Ministarstva

oružanih snaga od 15. travnja 1944, tijekom veljače i ožujka 1944. iz oružanih snaga NDH dezertirao je 2631 čovjek.³¹

Dezertiranje iz vojske NDH u partizane nije bilo ograničeno samo na kopnenu vojsku. Dva pilota Ratnog zrakoplovstva NDH, Rudi Čajavec i Franjo Kluz, dezertirali su, to jest odletjeli partizanima 23. svibnja 1942. godine. Uskoro su bili u akciji protiv svojih dojučerašnjih drugova. Oba pilota kasnije su poginula u partizanima. U jesen 1943. još je jedan pilot prešao partizanima svojim avionom za obuku, a jedan drugi pilot i navigator njihovim bombarderom.

Kako je rat odmicao, i spoznaja da će Njemačka, a s njom i NDH, biti poražene širila se, vojska NDH sve je više gubila borbeni elan i stopa dezertiranja se povećavala, osobito nakon što je Ivan Šubašić, prominentan član HSS-a i predsjednik jugoslavenske izbjegličke vlade, 16. lipnja 1944. sklopio sporazum s maršalom Titom. Tito je nakon toga izdao proglas kojim je pozvao sve Jugoslavena koji se bore na strani Nijemaca da se pridruže partizanima. Daljnja demoralizacija uslijedila je koncem kolovoza 1944, nakon sloma urote Lorković-Vokić i uhićenja političara i časnika koji su s njima surađivali, te kapitulacije Rumunjske i Bugarske i pojave Crvene armije na granici Jugoslavije u Vojvodini i Srbiji u rujnu 1944. godine. U izvještaju njemačkoga vojnog atašea u Zagrebu od 12. rujna 1944. stoji da je između 29. kolovoza i 10. rujna – dakle za manje od dva tjedna – iz oružanih snaga NDH dezertiralo 3500 ljudi, a daljnjih 2500 ih je nestalo nakon pada Dervente i Prijedora; u oba slučaja većina dezertera je, izgleda, prešla partizanima. Isti izvještaj navodi popis jedinica NDH poredanih prema stupnju raspada, od najveće do najmanje, kako slijedi: lovački sdrugovi, druge jedinice Hrvatskog domobranstva, trupe za zaštitu željezničkih pruga, policija, zrakoplovstvo, 13. Handžar SS divizija, gorski sdrugovi i legionarske divizije.³²

U rujnu 1944, u partizane je prešla jedna kompletna četa protuzračne obrane Zagreba, koja se sastojala od dva časnika i oko 100 vojnika, sa svim lakim naoružanjem i opremom, i kompletna pukovnija zrakoplovne škole u Petrovaradinu s preko 400 časnika, dočasnika i vojnika. U noći od 20. na 21. rujna 1944. partizani su zauzeli aerodrom Zalužani kod Banja Luke, zarobili 11 zrakoplova i oko 200 pripadnika Ratnog zrakoplovstva NDH, kako se čini bez ikakvog otpora, i gotovo odmah ih upotrijebili u operacijama protiv Nijemaca i ustaških jedinica.³³

Osobito mnogo ljudi dezertiralo je iz 13. Handžar SS divizije u rujnu 1944. godine. To je bio glavni razlog za premještanje te divizije iz sjeveroistočne Bosne u sjevernu Hrvatsku. Izvještaj o političkoj situaciji u NDH od 11. prosinca 1944, koji je obavještajna jedinica *Leitstelle I Südost* (Središnjica I. Jugostok) poslala *Reichsführeru* SS-a Himmleru i drugima, bilježi da je tijekom rujna 1944. iz kopnene vojske, mornarice i zrakoplovstva NDH dezertiralo 247 časnika i 6156 dočasnika i vojnika.³⁴

Naravno, do konca 1944. dezertiranja su postala uobičajena i u drugim vojskama pod njemačkom komandom u jugoistočnoj Europi. Prema izvještajima vrhovnog zapovjednika za jugoistočnu Europu za rujan, listopad i studeni 1944, dezertiranja su bila brojna ne samo iz pomoćnih nenjemačkih jedinica, nego i iz jedinica redovne vojske Velikonjemačkog Reicha.³⁵

Kao što je već rečeno, po zapovijedi je većina njemačkih dokumenata iz posljednjih šest do osam mjeseci rata uništeno. Međutim sačuvan je posljednji tom dnevnika Operativnog stožera vrhovne komande njemačkih oružanih snaga u kojem su zabilježeni događaji u operacijama od 1. siječnja 1945. do kraja rata na temelju „Izvještaja o stanju” (*Lagebücher*). On pokazuje da se dezertiranje iz oružanih snaga NDH nastavilo. Nakon izvještaja vojno-obavještajnog časnika Armijske grupe „F” od 12. prosinca 1944, u kojem stoji da je veliki broj Hrvata iz 373. pješadijske divizije (legionarske) – za vrijeme napada 35. partizanske divizije u Lici – prešao partizanima, izvještaj od 2. siječnja 1945. navodi da su još dvije čete oružanih snaga NDH iz te divizije dezertirale. „Izvještaj o stanju” od 18. ožujka 1945. navodi da je iz 9. divizije vojske NDH kod Sarajeva dezertiralo 120 ljudi i da je zapovjedbno da se divizija razoruža, iako kasniji izvještaje navode da je ta zapovijed kasnije opozvana. Mornarica NDH, koja se sastojala od flote manjih plovila stacioniranih u Rijeci, također je pokušala prijeći partizanima koncem prosinca 1944, ali je to spriječeno pravovremenom njemačkom intervencijom, osim što je prešlo jedno plovilo na kojem je bio zapovjednik flote. Nijemci su ostale brodove razoružali a posade poslali u Zagreb, gdje je od njih formirana specijalna jedinica za službu na kopnu.³⁶

Imajući u vidu masovne prijelaze na partizansku stranu iz svih segmenata oružanih snaga NDH osim iz Ustaške vojnice, možemo reći da je Hrvatsko domobranstvo, kao i četničke jedinice, s vremenom postalo za partizane važan izvor novih boraca. To je bilo toliko očito da je neovisni pronjemački orijentirani hrvatski političar Stjepan Buć u memorandumu predsjedniku vlade Mandiću 22. listopada 1943, kritizirajući politiku ustaške vlade, napisao: „Bez ikakva sažaljenja valja razoružati domobranstvo. Ono je danas središte iz kojeg se širi demoralizacija, iz koje se naoružavaju ‘partizani’ i uništava vjeru puka u obranu države.”³⁷

Ustaška vojnica bila je po svojoj prirodi i kolektivnom duhu potpuno drukčija od Domobranstva. Te jedinice bile su sastavljene uglavnom od mladih dobrovoljaca, indoktriniranih ultranacionalističkom ustaškom ideologijom, ponosnih što pripadaju stranačkoj naoružanoj eliti i, kao i njihovi zapovjednici (uz vrlo rijetke iznimke), potpuno odani Paveliću i Ustaškom pokretu. Bili su neobuzdani i nedisciplinirani, ali borili su se zdušno i općenito su smatrani opasnim borcima. Zato je osobito znakovito da je u travnju 1944. napuštanje položaja na fronti i dezertiranje, iako ne učestalo, počelo čak i u jedinicama Ustaške vojnice. Na primjer, 11. travnja 1944. skupina od 150 ustaša bez

borbe je napustila bunkere u pilani kod Đurđenovca (u blizini Našica), nakon čega je oko 150 partizana zauzelo pilanu i zapalilo je. Prema jednoj poruci iz njemačkoga 5. SS planinskog korpusa, početkom svibnja 1944. u blizini Metkovića, nekoliko pripadnika jedne ustaške transportne brigade napustili su svoja stražarska mjesta na mostu i prešli partizanima, nakon čega je most srušen; neke druge ustaške jedinice održavale su tajne kontakte s partizanima; a 17. i 22. svibnja 1944, na istom području partizanima su prešla 52 pripadnika Ustaške vojnice iz jedne transportne brigade.³⁸

Dezertiranje iz oružanih snaga NDH imalo je nevjerojatan vojni, politički i psihološki značaj za partizane. Uz to, časnici i vojnici vojske NDH pomagali su partizanima i na druge načine. Potajno su ih snabdijevali vojnim materijalom, osobito lakim naoružanjem, municijom, eksplozivom i sanitetskim materijalom. Prema njemačkim izvorima, partizanski simpatizeri u Ratnom zrakoplovstvu NDH snabdijevali su partizane eksplozivom tako što su bombardirali sela bombama bez upaljača.³⁹

Časnici oružanih snaga NDH dali su znatan doprinos partizanskoj borbi i u obavještajnom smislu. Centar te obavještajne aktivnosti bio je Zagreb. Na partizanskoj strani zaslužan je bio operativni trio u sastavu Ivan-Stevo Krajačić, Ivo Lola Ribar i Dragutin Saili, a kod vojske NDH skupina časnika, većina kojih su bili bivši časnici jugoslavenske vojske. Krajačić je poimence naveo najmanje devetnaest časnika vojske NDH koji su usko surađivali s partizanskom obavještajnom službom. Četvoricu, uključujući i Vladimira Galića, zapovjednika brigade Poglavnikova tjelesnog sdruga, ustaše su uhvatili i strijeljali, dok su ostali preživjeli i poslije rata bili u službi u JNA. U jednom od posljednjih podviga ove skupine, neposredno prije oslobođenja Zagreba, jedan od časnika organizirao je odlazak ostatka Ratnog zrakoplovstva NDH, koji se nalazilo na aerodromu kod Zagreba, na partizanski oslobođeni teritorij.⁴⁰

Informacije dobivene od svojih simpatizera iz redova vojske NDH partizani su koristili pri donošenju taktičkih odluka. Na teritoriju NDH, gdje su se obično borili protiv združenih njemačkih i talijanskih trupa, vojske NDH i četnika, dijelovi fronte koje su držale domobranske jedinice ili legionarske divizije redovito su bile najslabije točke jer su te snage bile sve više demoralizirane i pod izravnim ili neizravnim partizanskim utjecajem. Kad bi od obavještajaca iz redova vojske NDH dobili informacije o položajima tih jedinica, partizani su mogli izabrati točke gdje će vršiti proboje i druge taktičke manevre.⁴¹

Kako bi parirala, barem u propagandnom smislu, sve težoj situaciji na ratištu, ustaška je vlada 26. siječnja 1944. uvela amnestiju za dezertere iz partizanskih jedinica i za dezertere iz vlastitih oružanih snaga ako se opet vrate u svoje jedinice.⁴² Neki se i jesu vratili: oni koji su bili samo odsutni bez dozvole, a i neki koji su zbilja bili prešli partizanima, ali su se tamo razočarali. U „Izvještaju br. 6” vojno-obavještajnog odjela pri Ministarstvu oružanih snaga

NDH stoji da se tijekom veljače i ožujka 1944. iz partizanskog zarobljeništva vratilo 40 časnika (23 su pobjegla, 8 ih je razmijenjeno, a 9 pušteno), 2 dočasnika i 205 običnih vojnika (koji su uglavnom pobjegli). Kasnije se vratilo još 13 dočasnika i 908 vojnika. U propagandne svrhe i u izvještajima Nijemcima, vlasti NDH su broj ljudi koji su dezertirali iz partizana uvijek prikazivale mnogo većim nego što je u stvari bio. Pavelić je na sastanku s Hitlerom 18. rujna 1944. u vezi s tim dao neke, za njega tipične, krajnje pretjerane izjave. Rekao je da je „ukupno samo 2500 pripadnika vojske NDH dezertiralo, ali samo 500 njih je prešlo neprijatelju... Zahvaljujući amnestiji koja je već istekla, 30.000 partizana vratilo se iz šuma u svoja sela, pa su partizani postali mnogo slabiji nego što su prije bili.”⁴³ Sa svoje strane, partizani su u propagandne svrhe redovito puštali dio dezertera i zarobljenih domobrana da se vrate u svoje jedinice. Od toga su imali i druge vrste koristi; na primjer, postoje izvještaji prema kojima su neki domobrani ponovljenim dezertiranjima partizanima donijeli ukupno čak pet pušaka.⁴⁴

Za Nijemce, baš kao i za ustaše, pomanjkanje borbenog elana, demoralizacija i postupan unutarnji raspad Hrvatskog domobranstva izazivali su beskrajan niz problema. Nijemci nisu, međutim, bili spremni priznati temeljni uzrok problema, naime da se velik broj časnika i običnih vojnika nije htio boriti za njih, a protiv svog naroda. Nijemci i ustaše su za demoralizaciju i dezertiranje u domobranskim jedinicama okrivljavali domobranski časnički zbor, iako česta napuštanja položaja bez borbe i masovno dezertiranje teško da bi bili mogući bez suradnje nezadovoljnih časnika i običnih vojnika. Njemačke komande često su optuživale domobranske časnike da su glavni uzrok demoralizacije i raspada u Hrvatskom domobranstvu. Primjerice izvještaj komande njemačkog XV. armijskog korpusa od 27. kolovoza 1943. navodi: „... uz malo-brojne iznimke, borbena vrijednost hrvatskih trupa je uvijek niska. Časnički zbor ima samo djelomično povjerenje u njemačko vodstvo, a masa je protunjemački i projugoslavenski raspoložena.”⁴⁵ U istom tom duhu, Pavelić je na sastanku s Glaiseom i Kascheom 18. studenog 1943. iznio mišljenje da domobranske trupe, osobito brigade lakog pješastva (lovački sdrugovi), nisu pouzdane i da su za to odgovorni časnici. Dodao je da mnogim časnicima nedostaje „osjećaj za domovinu i odanost dužnosti”. Ipak, rekao je da ima i mnogo dobrih časnika, osobito u gorskim sdrugovima, a naglasio je potpunu pouzdanost Ustaške vojnice, čiju je veličinu htio povećati na 50.000 ljudi.⁴⁶

SUKOBI IZMEĐU DOMOBRANA I USTAŠA

Od srpnja 1941. nadalje, Glaise se u svojim izvještajima počeo osvrnati na sukobe između časnika Hrvatskog domobranstva i ustaških vlasti.⁴⁷ Mnogi domobranski časnici došli su u sukob s ustašama zato što ovi u njih nisu imali povjerenja, ili zbog neslaganja i suprotstavljanja ustaškoj politici. Kako su domobranski časnici većinom bili bivši časnici vojske stare Jugoslavije, bili su pod sumnjom da nisu potpuno odani novoj državi i ustaškom režimu. Pod sumnjom su također bili i bivši jugoslavenski časnici za koje je bilo poznato da su simpatizirali Mačeka i HSS-a ili za koje se sumnjalo da to jesu. Povjerenje ustaša nisu uživali ni bivši austrougarski oficiri koji su se pridružili novoj vojsci NDH i u početku držali većinu rukovodećih položaja (većina njih bila je hrvatske nacionalnosti, samo nekolicina srpske). To pomanjkanje povjerenja u časnike nove vojske kod ustaša pojačalo je pak, ili proizvelo, nepovjerenje časnika prema ustašama. Mnogim domobranskim časnicima nisu se svidale metode koje je primjenjivao ustaški režim. Osobito su osuđivali progone Srba. Kad je pukovnik Petar Blašković, bivši austrougarski časnik i komandant divizije u Sarajevu, 1941. protestirao kod Pavelića zbog progona Srba, odmah je umirovljen. Zbog sličnih razloga smijenjeni su general Ivan Prpić u Mostaru i general Vladimir Laxa u Sarajevu. Doduše, obojica su kasnije obnašali dužnost glavara Glavnog stožera Ministarstva Hrvatskog domobranstva u Zagrebu. Dok je Laxa još bio u Sarajevu, ustaše su u obližnjem selu izmasakrirale između 50 do 60 muškaraca, žena i djece srpske nacionalnosti. Kako bi spriječio ponavljanje takvih događaja, Laxa je dao izvjesiti plakate koji su najavljivali odlučne korake protiv takvih djela, ali odmah je smijenjen s dužnosti i plakati su skinuti.⁴⁸ To je nesumnjivo bilo ohrabrenje ustaškim skupinama čije se djelovanje svodilo na izgrede i teror.

Maršal Slavko Kvaternik, iako i sam jedan od prominentnih ustaša, također je bio među domobranskim časnicima koji su bili uklonjeni s položaja. General Mihajlo Lukić, zapovjednik III. domobranskog zbora, nesklon Nijemcima, također je, pod sumnjom da je u kontaktu s četnicima, u listopadu 1943. bio prisiljen otići u mirovinu.⁴⁹

Dobra ilustracija nepovjerenja koje su ustaše gajile prema domobranskim časnicima je izjava koja se pripisuje ustaškom kapetanu, inače povratniku, na dužnosti šefa ustaškog zatvora na Savskoj cesti u Zagrebu. U ožujku 1943. svojim je podređenima rekao da „hrvatsko domobranstvo ustašama neće postati korisno dok barem 80% sadašnjeg časničkog zbora ne bude strijeljano”. Ako je prijetnja pri prepričavanju čak i uvećana, ipak pokazuje koliko su napeti bili odnosi između ustaša i velikog broja domobranskih časnika. U stvari, ustaše su 23. kolovoza 1943. pokušale atentata na generala Prpića, koji je tada bio glavar Stožera Domobranstva.⁵⁰

Možda najoštrija ocjena ranog ustaškog djelovanja koju sam našao jest memorandum od 7. kolovoza 1941. koji su napisala dvojica časnika oružanih snaga NDH, žandarmerijski pukovnik Ladislav Medved i potpukovnik na dužnosti u Glavnom stožeru Hrvatskog domobranstva, Ivan Babić. Memorandum su izgleda napisali za vlastitu upotrebu i za Nijemce. Prema tom memorandumu, Ustaški pokret je privukao mnogo sumnjivih pojedinaca koji su došli na položaje gdje mogu činiti nezakonita djela, uzimati mito i tome slično. Autori su izveli sljedećih sedam općih zaključaka:

1. Situacija u NDH je neodrživa.
2. Jugoslavija je propala jer je bila država bezakonja i centar svekolikog nereda i nemira u ovom dijelu Europe. NDH je postala još gora nego što je bila Jugoslavija.
3. U NDH je u tijeku masovno ubijanje pravoslavnog stanovništva – bez smisla, razloga, reda, pravnog motiva ili osjećaja odgovornosti. Pritom se ne ubija partizane ili četnike nego miroljubivo stanovništvo, žene i djecu u selima.
4. Partizani zapravo nisu komunisti, nego ljudi koji su ostali bez svega i bili prisiljeni pobjeći u šume i boriti se kako bi spasili gole živote.
5. Nositelji tog sustava terora su ustaše.
6. Sad je vrijeme da se poduzmu odlučne mjere protiv ustaša, jer (produljenje) postojećeg stanja može značiti kraj hrvatske države.
7. Likvidacija ustaša ne može se poduzeti polovičnim mjerama, nego, prema riječima, doslovno citiranim, glavnog njemačkog glasnogovornika, tako što će ih se „razoružati i strijeljati”.

Zaključili su da bi te hitne državne probleme mogao i trebao riješiti samo šef države i vojske, oslanjajući se na široke mase hrvatskoga naroda, jer su svi drugi organi vlasti kompromitirani.⁵¹

Taj memorandum je bez sumnje ostao tajan, jer su obojica autora ostali u službi. Babić je u siječnju 1944. prebjegao Saveznicima u Italiji, a Medved je zatvoren nakon likvidacije urote Lorković-Vokić koncem kolovoza 1944. i u zatvoru je ostao do kraja rata, kad je ubijen.

Još jedan pokazatelj zategnutih odnosa između ustaša i domobranskog časničkog zbora je popis časnika koji je Glavni ustaški stan poslao Paveliću koncem 1944, uskoro nakon što je ustaški pukovnik Ante Vokić postao ministar oružanih snaga, s preporukom da budu uklonjeni iz aktivne službe. Navedeni su mnogobrojni i raznoliki razlozi. Najčešći je bio da časnik ima ženu Srpkinju ili Židovku. Neki su optuženi za projugoslavensku, neki za propartizansku, mali broj njih za pročetničku orijentaciju, a neki i za probritansku. Nekolicina su po rođenju bili hrvatski Srbi, ili Slovenci, ili Rusini; neki su optuženi da su pijanci ili korumpirani, drugi da su jednostavno protiv ustaša. Na popisu je bilo i šest generala, među njima i Ivan Prpić, načelnik Glavnog stožera, i Fedor Dragojlov, pročelnik operativnog odjela Glavnog stožera; 20 časnika Glavnog stožera; 31 pješadijski pukovnik; 32 potpukovnika; 10 majora; 15 kapetana; 4 zrakoplovna časnika i 11 mornaričkih časnika – ukupno njih 129. U stvari, neki od časnika s tog popisa u to su se vrijeme već borili na strani partizana, a neki drugi bili su uhićeni. Glavni ustaški stan predložio je da ubuduće samo Hrvati i Nijemci služe kao časnici u vojsci NDH i da se drastično smanji broj časnika raspoređenih na uredske poslove u Ministarstvu oružanih snaga u Zagrebu.⁵² Da nije bilo odlučne Glaiseove intervencije, koji je argumentirao da bi oružane snage NDH, kad bi svi časnici s tog popisa bili uklonjeni, „ostale potpuno bez profesionalno upotrebljivih časnika”, većina tih časnika vjerojatno bi bila otpuštena.

Uz prijetnje, uhićenja, umirovljenja i druge vrste maltretiranja, ustaški režim žestoko je proganjao domobranske časnike koji su potajno radili za partizane. Prvi takav slučaj bio je potpukovnik Stjepan Neuberger, bivši jugoslavenski oficir, zapovjednik transportne jedinice koja je kasnije s Talijanima poslana na rusku frontu. Optužen je za posjedovanje sovjetske literature i smatran odgovornim za to što je njegova jedinica pucala na vojni vlak snaga NDH u kojem su se nalazili visoki dostojanstvenici. Navodno je imao kontakte s četnicima, a prema njemačkim dokumentima, također i s partizanima. Otkriven je, izveden pred priječki sud, osuđen je na smrt i strijeljan 23. prosinca 1941. godine. Njegovo smaknuće najavljeno je na oglasnim pločama s ciljem zastrašivanja drugih časnika.⁵³

U prosincu 1942, kad je ustaška policija uhitila oko 40 časnika (ili, prema nekim drugim izvještajima, 68), jedan potpukovnik koji se opirao uhićenju ubijen je u svojoj kući.⁵⁴ Tijekom 1943. i 1944, mnogi domobranski časnici, pa čak i neki časnici Ustaške vojnice otkriveni su da potajno rade za partizane, kao obavještajci ili na druge načine. Svi su uhićeni i izvedeni pred priječki sud, i većina je osuđena na smrt ili duge zatvorske kazne. Osim suđenja ustaškom pukovniku Galiću i potpukovniku Bakoti, bilo je još barem šest drugih slučajeva – časnika koji su radili za partizane i koje je priječki sud zbog toga osudio na smrt. Neki propartizanski orijentirani časnici nakon uhićenja su likvidirani bez ikakvih formalnosti.⁵⁵

Koliko je meni poznato, ni protiv jednog časnika nisu poduzete drastične mjere zbog sumnje da je simpatizer HSS-a, vjerojatno zato što su ustaše vjerovale da bi oni mogli biti korisni kao osiguranje za slučaj pobjede Saveznika. Jedine iznimke bili su oficiri upleteni u urotu Lorković-Vokič.

Sukobi između domobranskih časnika i ustaških vlasti kao i demoralizacija i rasulo u Hrvatskom domobranstvu bili su dobro poznati i vlastima NDH i njemačkim vlastima. Ta situacija se nepovoljno odražavala na borbenu uspješnost oružanih snaga NDH, i vlada se jako trudila popraviti situaciju. Nekoliko službi radilo je protiv unutarnjeg neprijatelja u oružanim snagama: vojna protuobavještajna služba, vojna policija, Ustaška nadzorna služba i vojni sudovi. Obavještajnim službama NDH u tom su poslu pomagale njemačka i talijanska obavještajna služba.⁵⁶ Poduzete su mnoge mjere kako bi slabosti unutar Hrvatskog domobranstva bile uklonjene. Najblaža od njih bila je sastavljanje popisa sumnjivih, osobito onih osumnjičenih za simpatije prema komunizmu, koji su onda bili pod prismotrom. Slični tome bili su naponi da se otkrije časnike i skupine u raznim jedinicama i komandama koji aktivno rade za partizane. Usprkos tim neprekidnim naporima, međutim, mnogi propartizanski časnici ostali su neotkriveni i učinili neprocjenjive usluge partizanima.

Još jedna mjera bila je da se u blizini sumnjivih domobranskih jedinica rasporede ustaške i njemačke jedinice kako domobranci ne bi mogli napustiti položaj bez borbe ili učiniti kakve druge poteze povoljne za partizane. Još jedna mjera, prvi put uvedena u rujnu 1944, bila je raspoređivanje osobito pouzdanih časnika i dočasnika po domobranskim jedinicama kao „političkih specijalista” kako bi djelovali protiv tendencija rasula i demoralizacije. A u ljeto 1944, vlada je počela sustavno reducirati ukupan broj ljudi u Domobranstvu, a istodobno povećavati brojnost Ustaške vojnice i legionarske divizije tako što je nove regimate upućivala u njih. Uz to, njemačka obavještajna služba i policija često su inicirale ili potpomogle istragu i uklanjanje iz službe odnosno kažnjavanje časnika oružanih snaga NDH koji su pobudili njihovu sumnju.

Uklanjanje nepoželjnih elemenata bio je jedan od načina kojim je ustaška vlada pokušala ojačati oružane snage. Na temelju zakonskog dekreta od 4. travnja 1944, poglavnik je, na preporuku ministra oružanih snaga, mogao zapovjediti otpuštanje časnika, a ministar oružanih snaga otpuštanje drugoga osoblja iz oružanih snaga ako je procijenjeno da je njihova nazočnost štetna za oružane snage ili za državne interese. Takve osobe izgubile su čin i sva stečena prava, a na tu odluku nije postojalo pravo žalbe.⁵⁷

Za Nijemce, pouzdanost vojske NDH postajala je sve važnija kako je rat u NDH dobivao na strateškoj važnosti. Od sredine 1943. do jeseni 1944. Nijemci su, bojeći se da bi se Saveznici mogli iskrcati na istočnoj obali Jadrana ili negdje drugdje na Balkanu, suočili s pitanjem hoće li im vojska NDH pružiti podršku ili prijeći na stranu Saveznika i okrenuti se protiv njih. Prodor sovjetskih trupa

u jugoistočnu Europu u kasno ljeto 1944, kapitulacija Rumunjske i Bugarske i njihovo iznevjeravanje pakta sa silama Osovine ponovo su izazvali istu brigu. U ljeto 1944. Nijemci su bili svjesni mogućnosti da bi vojska NDH mogla prijeći na stranu zapadnih Saveznika, kao što je nekoliko izvještaja obavještajne službe nagovještavalo. U rujnu 1944, vječito „problematična država” stekla je, među njemačkim satelitima, dodatnu važnost kao koridor kroz koji su se goleme njemačke snage, uključujući i 300.000 vojnika iz Grčke, morali povlačiti kako bi se vratili u *Vaterland* (domovinu).

Na kraju krajeva, sve mjere koje su vlasti NDH i Nijemci poduzeli kako bi spriječili rasulo unutar Domobranstva, nisu uspjele. Korijeni demoralizacije i raspada bili su duboki, razgranati i stalni. Kasnije je Pavelić, uz njemački blagoslov, u prosincu 1944. objedinio Hrvatsko domobranstvo i Ustašku vojnici kako bi ustašama dao potpunu kontrolu nad Domobranstvom i povećao njegovu disciplinu i borbenu kvalitetu. Ustaška država i oružane snage ostale su lojalne silama Osovine i teritorij NDH za njemačke je trupe ostao aktivno poprište operacija do posljednjih dana rata.

UKLANJANJE SLAVKA I EUGENA DIDE KVATERNIKA

Tijekom svog postojanja, ustaški režim se dva puta suočio s teškom krizom unutar svog vodstva, oba puta u vezi s Hrvatskim domobranstvom. Prvi put u listopadu 1942. kad su iz ustaške vlade uklonjeni otac i sin Kvaternik i drugi put koncem kolovoza 1944. kad je likvidirana urota Lorković-Vokić. Urota je bila posljednja faza napora HSS-a da osigura kontrolu nad vojskom NDH kako bi na temelju te moći imala odlučujuću ulogu nakon očekivanog iskrca-vanja Saveznika na Jadranu i prelaska Domobranstva na njihovu stranu. To će, stoga, biti tema odjeljka „Planovi HSS-a s Hrvatskim domobranstvom”.

Prva kriza izbila je početkom listopada 1942, kada su maršal Slavko Kvaternik i njegov sin Eugen, vodeći ustaški povratnik, državni tajnik u Ministarstvu unutarnjih poslova i šef državne policije (Ravnateljstvo za javni red i sigurnost, skraćeno: RAVSIGUR; 16. listopada 1942. preimenovano u Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost, GLAVSIGUR), uklonjeni sa svojih položaja i nedugo potom poslani u egzil u Slovačku. To je bio ne samo pokazatelj ozbiljnih problema unutar ustaškog vodstva, nego i znak bitnih neslaganja između Njemačke i NDH oko vojnih pitanja. Što je točno uzrokovalo pad obojice Kvaternika, nikada nije otkriveno.⁵⁸ Nema, međutim, nikakve sumnje, da su i otac i sin bili uklonjeni na inzistiranje Nijemaca, osobito Glaisea. Nekoliko tjedana prije toga, na sastanku u Sofiji 17. rujna 1942, Glaise i Lohr, Vrhovni zapovjednik njemačkih oružanih snaga za jugoistočnu Europu, složili su se da otac i sin Kvaternik moraju otići. Pripremili su plan i čekali povoljan trenutak za njegovu realizaciju. Ta je odluka zabilježena u nekoj vrsti podsjetnika koji nosi datum 22. rujna. Glaise ga je pripremio za svoj skori posjet Paveliću. Pod naslovom „Tri osnovna zahtjeva” napisao je:

- a. Maršal mora otići. Moramo sudjelovati u imenovanju njegova nasljednika...
- b. Reorganizacija Ministarstva hrvatskog domobranstva. Uklanjanje sadašnje klike. Imenovanje pogodnih radikalnih časnika, po mogućnosti bez njihova vlastitog šefa stožera. Odgovarajuća diskusija o osobnim kvalifikacijama pojedinih časnika. Odlučujući njemački utjecaj u čitavoj reorganizaciji.

- c. Uklanjanje Eugena Kvaternika; reorganizacija i discipliniranje Ustaške vojnice. U vezi s tim apsolutno je neophodno njemačko sudjelovanje u donošenju odluka.⁵⁹

Bilo je nekoliko razloga za njemačku odlučnost da se riješe starijeg Kvaternika. U vrijeme osnivanja ustaškog režima, maršal je bio toliko izrazito pronjemački raspoložen, da je time izazivao gnjev Talijana, ali kasnije njegov rad nije zadovoljavao Nijemce. Prema njihovom mišljenju, on je bio kriv za loše upravljanje Hrvatskim domobranstvom, i to zato što je na važne položaje doveo stare i neefikasne bivše austrougarske časnike čije je glavna kvalifikacija bila odanost Kvaterniku. Ti časnici nisu bili sposobni zvesti red, povećati samopouzdanje i podignuti borbeni elan vojske. Da bi se digla kvaliteta vojske, pod njemačkim vodstvom i za načelno njemačke ciljeve, uklanjanje maršala Kvaternika bilo je neophodno.

Nijemci su odlučili ukloniti i mlađeg Kvaternika, premda iz sasvim drugih razloga. Za progone Srba u NDH, koji su nepovoljno utjecali na njemačke vojne i ekonomske interese kako u NDH tako i u okupiranoj Srbiji, velikim je dijelom bio odgovoran Eugen Kvaternik. U Srbiji su vijesti o politici ustaškog režima prema Srbima te veliki broj srpskih prognanika i izbjeglica iz NDH, destabilizirali Nedićev režim. U izvještaju od 9. kolovoza 1941, Glaise je napisao da je Eugen Kvaternik „najomraženiji čovjek u zemlji u svim slojevima stanovništva bez obzira na socijalnu ili nacionalnu pripadnost. Srbi odnosno pravoslavci u biti su stavljeni van zakona, ali i Hrvati također žive u uvjetima potpune pravne nesigurnosti i izloženi su osobnim poniženjima, bez obzira kojem društvenom sloju pripadaju.”⁶⁰ Pavelić je također htio ukloniti obojicu Kvaternika. Uklanjanjem maršala eliminirao bi rivala, to bi otvorilo put za neposredniju vojnu suradnju s Nijemcima i uvećalo njegov osobni utjecaj u vojnim pitanjima, što mu je bilo važno jer je planirao sam preuzeti položaje ministra oružanih snaga i vrhovnog zapovjednika vojske NDH. Uklanjanje šefa policije eliminiralo bi, pak, osobu koje se, čini se, bojao. Nadalje, izgleda da je Pavelić htio na maršala Kvaternika svaliti krivnju za neuspjehe vojske, a na mlađeg Kvaternika za teror u NDH, iako su sve njihove odluke donesene s njegovim znanjem.⁶¹

Prigoda za uklanjanje Kvaternika ukazala se nakon Pavelićeva posjeta Hitlerovom glavnom stožeru 23. rujna 1942. Njihovo uklanjanje prikazano je kao rutinska reorganizacija kabineta. Maršal Kvaternik je najprije u listopadu 1942. poslan na bolovanje u Slovačku, a uskoro nakon toga je i otpušten te poslan u egzil. Neposredni povodi za to bila su dva govora koja je održao u listopadu 1942. godine pred klasom diplomanata Središnje škole oružanih snaga u Varaždinu. Kvaternik je izjavio da su tvrdnje neprijateljske propagande prema kojima će oni biti poslani na Istočnu frontu, neistinite.

Pravo pitanje zapravo glasi zašto je maršal Kvaternik zauzeo takav stav

u tako ranoj fazi rata; njegov govor je ustvari indicirao ozbiljnu sumnju u sposobnost Njemačke da osvoji SSSR, i bio je u oštroj suprotnosti s Kvaternikovom početnom gorljivošću da pošalje pukovnicu iz NDH na Istočnu frontu. Odgovor leži u vrlo pesimističnom izvještaju o njemačkom položaju u SSSR-u koji je maršal primio u svibnju 1942. od potpukovnika Antona Švajgera. Slovenac, bivši glavnostožerni časnik jugoslavenske vojske koji se nakon travnja 1941. pridružio Glavnom stožeru Domobranstva, Švajger je u proljeće 1942. posjetio Istočnu frontu i kasnije Kvaterniku predao detaljnu analizu u kojoj je obrazložio zašto, prema njegovu mišljenju, Njemačka ne može očekivati da će dobiti rat protiv SSSR-a. Maršal ga je upotrijebio kao obrazloženje zašto „svoj kapital [mlade pričuvne časnike] nećemo besmisleno potratiti na Istočnoj fronti”.⁶² To je, međutim, bilo u suprotnosti s planovima koje su Nijemci u to vrijeme još uvijek imali, naime dobiti više trupa iz NDH za borbu na Istočnoj fronti.⁶³ Tek u rujnu 1943, nakon kapitulacije Italije i golemog povećanja snage jugoslavenskih partizana, odlučili su da će legionarske divizije iz NDH i druge miješane jedinice iz Njemačke i NDH biti upotrebljavane isključivo u NDH.

Nakon što su govori maršala Kvaternika u Varaždinu 2. listopada poslužili kao neposredan povod za njegovo uklanjanje, 10. listopada poduzeta je reorganizacija kabineta. Broj ministarstava reduciran je s dvanaest na osam. Maršal je smijenjen s položaja ministra Hrvatskog domobranstva i vrhovnog zapovjednika Hrvatskog domobranstva, i oba položaja privremeno je preuzeo sam Pavelić. Istodobno, mlađi Kvaternik smijenjen je s položaja šefa državne policije (RAVSIGUR-a).⁶⁴

No, problemi u oružanim snagama i s ustaškom antisrpskom politikom bili su previše duboki da bi bili riješeni rekonstrukcijom vlade, i uklanjanje oca i sina Kvaternika imalo je samo ograničen efekt. Loše upravljanje i slaba motiviranost Hrvatskog domobranstva za borbu ostale su i dalje, ali nikakve dodatne trupe nisu poslane na Istočnu frontu. Progon Srba također se nastavio, iako u manjim razmjerima. Međutim, nakon uklanjanja maršala Kvaternika, „Ministarstvo domobranstva i Glavni stožer postali su samo prenositelji njemačkih naredbi oružanim snagama NDH i tako je bilo više-manje sve do kraja rata”.⁶⁵

Uklanjanje Kvaternika bilo je važan događaj u povijesti ustaškog režima: rezultiralo je povećanjem njemačkog utjecaja, omogućilo Paveliću da se sve više miješa u vojne stvari, i pridonijelo pogoršanju odnosa između Domobranstva i Ustaške vojnice, a na štetu domobranstva.

PLANOVI HSS-a S HRVATSKIM DOMOBRANSTVOM

Druga kriza vlasti povezana s Domobranstvom s kojom se ustaški režim suočio nastala je u jesen 1944. zbog plana ministara Lorkovića i Vokića da NDH i njezine oružane snage prebace na stranu Saveznika. Taj plan potekao je od HSS-a i najlakše je razumljiv kao dio trajnih napora te stranke, podržavanih i od strane njoj prijateljski nastrojenih domobranskih časnika, da stekne kontrolu nad Hrvatskim domobranstvom i osigura podršku zapadnih Saveznika, osobito Velike Britanije. Cilj HSS-a bio je stvoriti snažnu poziciju iz koje će se na kraju rata moći cjenkati s drugim domaćim snagama.

U prethodnom poglavlju opisali smo raskol u HSS-u na tri dijela koji se dogodio za vrijeme rata i konstatairali da je od travnja 1941. do druge polovice 1942. stranački centar bio neaktivan. Krajem 1942. i početkom 1943. međutim, ponovo se aktivirao, zbog čitavog niza razloga. Ratna sreća definitivno se okrenula protiv sila Osovine. Partizani su već bili značajno ojačali i postali ozbiljan suparnik u borbi za vlast, a pokazatelji toga bili su golemi oslobođeni teritorij u središtu NDH i osnivanje AVNOJ-a (Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije) u studenom 1942. i ZAVNOH-a (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske) u lipnju 1943. godine. Sve veći broj članova HSS-a, osobito u Dalmaciji, Hrvatskom primorju, Lici i Slavoniji gubili su strpljenje s Mačekomovom politikom čekanja i odlazili u partizane. Stranka je bila bolno svjesna da mora izbjeći ponavljanje situacije iz 1918. kad je neposjedovanje adekvatne vojske nepovoljno utjecalo na hrvatske nacionalne interese nakon proglašenja Države Slovenaca, Hrvata i Srba.

HSS je bio potpuno svjestan da će njegova pregovaračka pozicija biti mnogo jača ako bude imao čvrstu podršku zapadnih Saveznika kao i vlastitu odgo-varajuću vojnu silu, kakva god u tom trenutku bila međunarodna politička situacija i politička situacija unutar Jugoslavije. Svoje dvije paravojne garde (Hrvatska seljačka i Hrvatska građanska zaštita) stranka je izgubila u travnju 1941. kad ih je prepustila ustašama, i nakon toga nije planirala niti organizirati nikakve vlastite oružane jedinice. Zato je jedina oružana sila, koja joj je bila potencijalni saveznik, bilo Hrvatsko domobranstvo. Stranka je znala da su mnogi

domobranski, a bivši jugoslavenski časnici protiv ustaša i okupacijskih sila i da su spremni podržati politiku HSS-a i surađivati sa zapadnim Saveznicima. Zato su, od sredine 1942. nadalje, političke izjave HSS-a – u tajnom optičaju u NDH – uglavnom hvalile Hrvatsko domobranstvo kao nacionalnu silu odvojenu od ustaša i suprotstavljenu njima i kao važan faktor u hrvatskoj politici nakon propasti ustaškog režima.⁶⁶ I stranka i njoj naklonjeni domobranski časnici postali su zaokupljeni potrebom da NDH prijeđe na stranu Saveznika kako na kraju rata ne bi bila na strani gubitnika.

Te su ideje vjerojatno ubrzo prenesene predstavnicima HSS-a u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi. Već spomenuti Juretićev izvještaj od 10. lipnja 1942. oštro kritizira ustaše, a onda na donekle manjkavom engleskom nastavlja: „Veliki broj bivših jugoslavenskih časnika koji su trenutno u Hrvatskom domobranstvu vrlo se dobro drži. Narod u njih polaže nade za dan zbacivanja ustaškog režima. Ne bi bilo preporučljivo degradirati (kritizirati) nikoga od njih osim onih koji su se isticali svojom revnošću da ugone režimu. Većina tih časnika spremni su stupiti u akciju kad za to dođe vrijeme.”⁶⁷ U memorandumu od 22. rujna 1942. Glaise je zabilježio da, prema riječima jednog od Mačekovih povjerljivih ljudi, Maček smatra da će nakon propasti ustaškog režima bilo kakva politička reorganizacija Jugoslavije morati uzeti u obzir Nezavisnu hrvatsku državu i njenu vojsku, koja će zaposjesti hrvatske granice nakon čega će Hrvatska pregovarati sa Srbijom o stvaranju zajedničke države na temelju uvjeta koji su postojali u jesen 1918. godine. Što se tiče zahtjeva Srbije za novim teritorijem (vjerojatno u istočnoj Bosni), smatrao je da se može razmisliti o ustupanju samo nekoliko kotareva.⁶⁸ Prilično je jasno da je u Mačkovim prepričanim razmišljanjima Hrvatsko domobranstvo igralo ključnu ulogu. Također je jasno da Maček partizane još nije ozbiljno shvaćao.

Maček i drugi stranački vođe ne samo da su vjerovali u pobjedu Saveznika, nego su i pretpostavljali da će zapadni Saveznici biti protiv bilo kakvog poslijeratnog uređenja Jugoslavije u kojem bi komunisti, a time i SSSR, igrali dominantnu ulogu. Mislili su da će se Saveznici – kako bi spriječili taj scenarij – iskrcati na dalmatinskoj obali i da će Britanci podržati HSS kao demokratsku i antikomunističku snagu. Te dvije pretpostavke – da će se Saveznici iskrcati na jadranskoj obali i da će podržati HSS iza kojega će stajati Hrvatsko domobranstvo, koje će prijeći na stranu Saveznika – činila je osnovu nove politike koju je stranka razvila početkom 1943. godine. Valja imati na umu da su Mihailović i četnici također imali detaljan plan akcije u slučaju iskrcavanja Saveznika, plan usmjeren i protiv Nijemaca i protiv oružanih snaga NDH.⁶⁹

Trojica članova vodstva stranke koji su bili najintenzivnije uključeni u razvijanje i primjenu nove stranačke politike bili su August Košutić, potpredsjednik, Ljudevit Tomašić, zastupnik koji je prije rata imao kontakte s britanskim predstavnicima u Jugoslaviji i Ivanko Farolfi, Tomašićev zamjenik, koji je u

odsustvu Krnjevića vršio dužnost tajnika stranke. Farolfi je bio najaktivniji i bio je zadužen za održavanje kontakta kako s domobranskim časnicima tako i sa stranačkim vođama i stranim obavještajnim službama u inozemstvu. Bio je u kontaktu s nekoliko časnika, od kojih nijedan nije imao vodeću ulogu, međutim često je bio uključen i potpukovnik Ivan Babić. Ali kako bi postigao uspjeh, savez stranke s naklonjenim časnicima, morao je imati podršku Saveznika. Zato je pozornost stranke i časnika simpatizera bila usmjerena prema tom cilju.

Za vode stranke nije bio problem uspostaviti kontakt sa savezničkom komandom u Italiji, ali su diskusije sa Saveznicima bile veoma frustrirajuće. S točke gledišta Saveznika, HSS je u svom dosjeu imao i negativne i pozitivne elemente. Među negativnim bila je činjenica da je stranka snažno podržala pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu, iako je to držanje djelomično korigirano kad je Maček kasnije ušao u Simovićevu vladu i kad je stranka sudjelovala u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi. Druga neprihvatljiva činjenica bila je Mačekova izjava na Radio Zagrebu nakon proglašenja NDH kojom je pozvao Hrvate da podrže ustaše, a Saveznici nisu shvaćali da je bila dana pod prinudom. Važni dijelovi stranke bili su prešli na stranu ustaša, uključujući njezine dvije paravojne garde, nekoliko zastupnika izabranih u prosincu 1938. kao i priličan broj vođa nižeg ranga i gotovo čitav administrativni, policijski i sudski aparat Banovine Hrvatske, koji je bio pod kontrolom HSS-a. I na kraju, a to mora biti osobito naglašeno, stranka nije pružila nikakav oružani otpor silama Osovine ni ustašama. Umjesto toga držala se politike čekanja. S druge strane, stranka je u dosjeu imala i nekoliko pluseva: činjenicu da se na temelju nekoliko izbornih pobjeda u periodu između dva rata u Jugoslaviji mogla smatrati legitimnom, njezin demokratski karakter i njezino odbijanje suradnje s okupacijskim silama i ustašama, osim što je pozivala Hrvate da idu u Hrvatsko domobranstvo umjesto u partizane. U mnogim ruralnim područjima, stranka i Maček osobno, još uvijek su uživali široku podršku. I na kraju, osim partizana predvođenih komunistima na čelu s Titom, Maček i HSS bili su logična i jedina moguća politička snaga koja je u Hrvatskoj mogla preuzeti vlast nakon pada ustaša.

U isto vrijeme kad je HSS stupio u kontakt sa zapadnim Saveznicima general Mihailović postao je zainteresiran za nagodbu s Mačekom, s namjerom jačanja pozicije četnika protiv partizana u Jugoslaviji, a osobito u Hrvatskoj. Mihailović i Maček nisu međutim postigli nikakav sporazum zbog temeljnih razlika u njihovim stavovima o većini ratnih i očekivanih poslijeratnih problema. Ipak, Konjević, glavni predstavnik stranke u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi, učinio je neke neprimjerene pokušaje približavanja četnicima. U siječnju 1943., preko londonskog BBC-ja pozvao je mlade članove stranke da se pridruže četnicima, očito kako bi ojačao protupartizanske snage u Hrvatskoj. Taj poziv,

međutim, nije imao nikakvog efekta jer se narod u Hrvatskoj bojao četnika i mrzio ih, dok je partizanima bio relativno naklonjen. Dana 22. srpnja 1943, Krnjević je apelirao na članove stranke da uzmu oružje, ali nije spomenuo da bi trebali otići u partizane. Usprkos tome, taj je poziv znatno povećao broj članova HSS-a koji su se pridružili partizanima.⁷⁰

U sličnom duhu, unatoč priličnoj podršci koju su britanske vojne i obavještajne službe u to vrijeme već pružale partizanima, koncem 1943. britansko ministarstvo vanjskih poslova postalo je zainteresirano da iskoristi Mačeka kako bi ojačali slabu poziciju kralja Petra II i izbjegličke vlade u odnosu na partizane. Zato su ispitali mišljenje britanskih službi na terenu o spašavanju i prebacivanju Mačeka u Egipat s ciljem stvaranja saveza između Mačeka i kralja. Ali nakon što je ispitao izvodivost tog plana i ustanovio što o njemu misle partizani, Ralph S. Stevenson, britanski ambasador pri jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi napisao je 12. siječnja 1944. britanskom ministru vanjskih poslova Anthonyju Edenu da partizani ne bi bili voljni pomoći, što je plan osudilo na propast. Britanci su igrali ulogu i u čudnoj poruci koju je Mihailović 16. ožujka 1944. uputio Krnjeviću, kojom ga je pozvao u svoj glavni štab u Jugoslaviju, bez sumnje kako bi razgovarali o suradnji HSS-a i četnika protiv partizana. Britanci, kojima je poruka povjerena, nisu je ozbiljno shvatili tako da Krnjević kako se čini nije ni informiran o njoj i od toga nije bilo ništa.⁷¹

U međuvremenu, glavna preokupacija vođa HSS-a od početka 1943. nadalje, bila je uspostaviti direktan kontakt s komandama zapadnih Saveznika. Najprije su pokušali poslati Tomu Jančikoviću, koji je inače živio u Crikvenici, dakle u talijanskoj okupacijskoj zoni, u Švicarsku. Jančiković je vjerojatno bio izabran zato što je bio jedan od vodećih predstavnika stranke i Mačekov povjerljivi prijatelj. Osim toga, u svom izvještaju iz siječnja 1943. Jančiković je bio preporučio da stranka pošalje predstavnike u sve inozemne centre gdje će se donositi odluke o budućnosti Hrvatske. Otprilike u isto vrijeme, u veljači 1943, u tajnom optičaju bio je jedan drugi stranački izvještaj pod naslovom „Hrvatska i Hrvati” u kojem se tvrdilo da je Maček „najznačajniji moralni i politički autoritet u Hrvatskoj” i da samo on ima pravo govoriti u ime Hrvatske po završetku rata. Dok je Jančiković imao negativno mišljenje o domobranskim časnicima, u tom se izvještaju tvrdilo kako je „od neprocjenjive važnosti da cijelo Hrvatsko domobranstvo ima u dr. Mačeka potpuno povjerenje”.⁷²

Jančikovićev odlazak u Švicarsku nije mogao biti organiziran, tako da je u lipnju 1943. otputovao u Dalmaciju, na područje od Splita do Dubrovnika. Na svom putovanju prema jugu organizirao je tajna povjerenstva koja su trebala pomoći savezničkim trupama kad se iskrcaju na dalmatinskoj obali i čime bi HSS preuzeo vodeću političku ulogu u Hrvatskoj. Neposredno prije toga, međutim – u travnju i svibnju 1943 – britanska tajna služba SOE (*Special Operations Executive*) padobranima je spustila istraživačke misije na oslobođeni

teritorij i uspostavila kontakt s jugoslavenskim partizanima. To je rezultiralo radikalnim zaokretom britanske politike prema suparničkim snagama u Jugoslaviji, koji je na kraju imao kobne posljedice za HSS, četnike i antipartizanske snage u Sloveniji. Britanci su utvrdili da HSS nije angažiran u oružanom otporu u Hrvatskoj, nego da slijedi politiku pasivnog čekanja, i da se četnici i slovenske antipartizanske snage ne bore protiv okupacijskih sila, nego zajedno s njima protiv partizana.

Polovicom listopada 1943, Jančiković je preko Jadranskog mora pobjegao u Italiju. Time su započeli dugotrajni, intenzivni i na kraju bezuspješni naponi HSS-a i njemu naklonjenih domobranskih časnika da Hrvatska nakon očekivanog savezničkog iskrcavanja na istočnojadranskoj obali prijeđe na njihovu stranu. Britanci su pomno ispitali Jančikovića, ali on nije imao ni poruku od Mačeka niti ikakve konkretne prijedloge o tome kako bi HSS mogao pomoći Saveznicima u Hrvatskoj ili kako bi Saveznici mogli pomoći stranci. Jančikovićev glavni cilj bio je objasniti Krnjeviću i drugim predstavnicima HSS-a u izbjeglištvu situaciju u NDH i s njima se konzultirati o najprikladnijoj politici za stranku. Britanci mu, međutim, nisu dopustili da ode u London i sastane se s drugim političarima iz HSS-a niti da se s njima dopisuje. Nije uspio stupiti ni u vezu s prijateljima u Zagrebu pomoću unaprijed dogovorenih šifriranih poruka. Britanci nisu znali što da rade s Jančikovićem i gotovo su ga potpuno ignorirali. Jančikovićeva nazočnost u Bariju uznemirila je i partizane, jer su se bojali da će djelovati protiv njihovih interesa. Kako bi ga diskreditirali, optužili su ga da je surađivao s Talijanima i četnicima, a možda čak i s Nijemcima, iako ništa od toga nije bilo istina, jer on je bio veliki protivnik i sila Osovine i četnika.⁷³ Svi ti faktori, međutim, pridonijeli su tome da je Jančikovićeva misija doživjela potpuni neuspjeh.

Sljedeći korak HSS-a bilo je slanje poruke zapadnim Saveznicima preko Zenona Adamiča. Prije rata poručnik bojnog broda u jugoslavenskoj mornarici, Slovenac oženjen Hrvaticom, Adamič je jako želio napustiti Hrvatsku kako ne bi morao služiti u mornarici NDH ili u njemačkoj mornarici. Bio je potpredsjednik minijature Slovenske seljačko-radničke stranke čiji je predsjednik, Paul Horvat, usko surađivao s HSS-om. Adamič je dobio posao u jednoj austrijskoj firmi sa sjedištem u Istabulu. Tamo je stigao 23. studenoga 1943. i sa sobom donio poruku HSS-a Saveznicima. Preko jugoslavenskog konzulata uspostavio je kontakt sa savezničkim obavještajnim službama koje su ga ispitala i uskoro prebacile u Egipat gdje je ostao do kraja rata.

Prema Adamičevim sjećanjima, poruka koju je prenio Saveznicima (u pismu koje je uništio za vrijeme putovanja) bila je da je HSS protiv ustaškog režima, partizana, četnika, kralja Petra II i građanskog rata; da stranka želi da Saveznici okupiraju Hrvatsku i ostanu u njoj dok se ne održe slobodni izbori i ne riješe svi temeljni problemi nove jugoslavenske države, što bi moglo potrajati

i deset godina. Ali kako su Britanci mislili da je Adamič Hrvatsku napustio „sa znanjem i uz prešutno odobravanje Nijemaca” nije mogao zadobiti njihovo puno povjerenje. Imao je problema i s jugoslavenskim oficirima koji su se u to vrijeme nalazili u Egiptu, koji su podržavali kralja, a Adamiča optuživali da je ustaša. Usprkos tome, on je kasnije postao zapovjednik jugoslavenske pomorske baze u Aleksandriji. Poruka koju je bio donio iz Zagreba nije, međutim, imala nikakvog efekta.⁷⁴

Sljedeći i čak još ambiciozniji napor HSS-a i njemu naklonjenih domobranskih časnika bilo je slanje potpukovnika Ivana Babića Saveznicima u Italiju u siječnju 1944. godine. Babić je bio u prijateljskim odnosima s HSS-om i dok je još bio u aktivnoj službi u jugoslavenskoj vojsci prije travnja 1941. godine. U Hrvatsko domobranstvo ušao je kao bojnika, a u lipnju 1941. promaknut je u potpukovnika. Imao je nekoliko važnih zadataka, ali činjenica da je ostao u činu potpukovnika pokazuje da mu ustaški režim nije baš puno vjerovao. Iz memorandumima koji su on i pukovnik Medved napisali u kolovozu 1941. jasno se vidi da je bio veliki protivnik ustaša. U siječnju 1944. osobnim avionom Miroslava/Friedricha Navratila, ministra oružanih snaga NDH, sa suprugom je izbjegao u Bari u Italiji. Tamo su mu Britanci dopustili da se sastane s Jančikovićem, ali ne i da ode u London niti da se dopisuje s hrvatskim političarima u inozemstvu. Nekoliko puta su ga ispitivali, ali Babić nije zadobio njihovo povjerenje, pa se prisniji odnos nije razvio. Partizani su od Britanaca zahtijevali da ga izruče kao ratnog zločinca, ali oni su ga umjesto toga internirali u talijanski zarobljenički logor za pripadnike sila Osovine, gdje je ostao do rujna 1946. godine. Kao i Jančikovića, i Babića su držali u efikasnoj izolaciji od hrvatskih političara. On se, međutim, jest susreo s Ivanom Šubašićem, novim predsjednikom jugoslavenske izbjegličke vlade, nakon što je Šubašić sredinom lipnja 1944. na Visu s Titom sklopio sporazum o suradnji. Babić je smatrao da su i Churchill i Šubašić prevareni od strane Tita i komunista koji su razvili dobre odnose sa Saveznicima „igrajući na kartu samoodređenja i demokracije”, ali da im je cilj „potpuno preuzimanje vlasti”.⁷⁵ Babićeva misija, kao ni ona Jančikovićeve ni Adamićeve, na kraju nije dala pozitivne rezultate.

U svom iskazu Britancima, Babić je dao preuveličanu sliku snage HSS-a i broja časnika Hrvatskog domobranstva koji su podupirali stranku koncem 1943. godine. Priznao je da partizani imaju jaku političku organizaciju i značajne oružane snage u Hrvatskoj, ali nije spomenuo da i oni imaju solidno uporište u Hrvatskom domobranstvu preko propartizanski nastrojenih časnika i čitavih grupa. Nije spomenuo ni da su partizani u Hrvatskoj u lipnju 1943. osnovali ZAVNOH u kojem je sudjelovalo nekoliko izaslanika i niže rangiranih vođa HSS-a. Jest iznio važnu, doduše negativnu, tvrdnju da promačekovski orijentirani domobranski časnici nemaju konspirativnu organizaciju i da djeluju tek nepovezano i neformalno. Da su se savezničke trupe iskrcale na dalmatinskoj

obali i da je Hrvatsko domobranstvo pokušalo prijeći na njihovu stranu, to bi se pokazalo golemom zaprekom.

Posljednji pokušaj HSS-a da se priključi zapadnim Saveznicima bila je poruka poslana Ivanu Šubašiću nakon što je 1. lipnja 1944. postao predsjednik jugoslavenske izbjegličke vlade, s mandatom da postigne sporazum s partizanima. Vođe stranke u Zagrebu informirali su ga da bi general Ivan Tomasević, zapovjednik Hrvatskog domobranstva za sjeverozapadnu Hrvatsku (pod sveobuhvatnom njemačkom komandom), bio voljan okrenuti se protiv Nijemaca u pogodnom trenutku, i sugerirale da Šubašić stupi u kontakt s generalom. Britanski predstavnici u Bariju interpretirali su to kao novi potez sličan onom Babićevu u siječnju, sa svrhom „osiguravanja pozicije Hrvatskom domobranstvu u očima Saveznika”. Smatrali su da „u ovoj fazi ne bi bilo poželjno igrati se s višim časnicima Hrvatskog domobranstva. Hrvatsko domobranstvo i ustaške jedinice sad su formacije integrirane u Wehrmacht (njemačku vojsku).” Šubašić je dobio i poruku i britansko upozorenje. Čini se da tome nije pridavao važnost i da je planirao time se pozabaviti nakon konzultacija s Titom.⁷⁶ Kako nisam našao da se ta stvar spominje u kasnijim dokumentima, pretpostavljam da je Tito stavio veto na bilo kakve kontakte između Šubašića i generala Tomaševića, kao što je prije bio stavio veto na suradnju s Jančikovićem i Babićem.

Glavni razlog za hladan prijem na koji su tri emisara HSS-a naišla kod Saveznika bio je u tome što su Britanci bili zainteresirani pomagati samo onim grupacijama u Jugoslaviji koje se uistinu bore protiv sila Osovine i kolaboracionističkih snaga, što je značilo, zapravo, samo partizanima. Pasivna politika HSS-a nije zavređivala njihovu pažnju, a razmišljanja o poslijeratnoj političkoj situaciji nisu imala prioritet.

Kad vođe stranke u Zagrebu nisu dobili vijesti od Babića (osim da je stigao živ i zdrav), Tomašić i Farolfi stupili su u kontakt s britanskom vojnom obavještajnom službom u Švicarskoj. Rečeno im je da su Britanci za suradnju HSS-a s Titom, ali da prepuštaju dvjema stranama da je organiziraju. Ministar vanjskih poslova Eden ponovio je taj stav u britanskom parlamentu 6. travnja 1944. godine. Nakon toga Košutić je poslao memorandum KPH i partizanima u kojem izražava spremnost HSS-a za suradnju s njima i navodi ciljeve i uvjete za tu suradnju.⁷⁷ KP je odgovorio u srpnju. Razumljivo, ni jedna strana nije smatrala preporučljivim objavljivati sadržaj te korespondencije, što je dovelo do direktnih pregovora tek sljedećeg rujna (vidi dolje).

Negdje u to vrijeme, u proljeće 1944, u sastavu grupe koja je htjela da Hrvatska prijeđe na stranu Saveznika došlo je do bitne promjene. Vođama HSS-a Tomašiću i Farolfiju, i domobranskim časnicima naklonjenim HSS-u, pridružila su se dva vodeća ministra ustaške vlade, ministar unutarnjih poslova Mladen Lorković i ministar prometa i javnih radova Ante Vokić te Milutin Jurčić, glav-

ni ravnatelj GLAVSIGUR-a, nakon čega je inicijativa u tom pothvatu, izgleda, prešla u ruke dva ministra. Vjerujući u Pavelićev patriotizam, povjerovali su mu se i stekli dojam da on podržava prelazak na stranu zapadnih Saveznika.

U ljeto 1944, Nijemci su također postali svjesni da bi NDH mogla prijeći na stranu zapadnih Saveznika. Ataše njemačkoga ratnog zrakoplovstva u Zagrebu podnio je 11. kolovoza izvještaj u kojem kaže da je ponašanje vojnih vlasti NDH prema Nijemcima sve manje susretljivo, ali da istodobno ulažu napore da dobiju od Nijemaca što veće količine oružja i municije. Također je spomenuo strogo tajnu konferenciju održanu u Sarajevu u srpnju mjesecu pod Vokićevim predsjedanjem – kojoj je očito bio nazočan i neki njemački špijun – na kojoj je ministar, demonstrirajući neobičnu neovisnost, rekao da NDH nitko ne može postavljati uvjete, da će ona naći svoje pravo mjesto u pravo vrijeme, i da u slučaju invazije Saveznika na Balkanu njemačke trupe u NDH moraju biti razoružane, a njihova skladišta oružja i municije dobro osigurani.⁷⁸

Napori HSS-a da se pridruži zapadnim Saveznicima, utemeljeni na pretpostavci da će se Saveznici iskrcati na jadranskoj obali i da će mu se oružane snage NDH pridružiti, nisu dali nikakve pozitivne rezultate. Pregovori sa Saveznicima izjalovili su se jer Saveznici nisu planirali invaziju Balkana (iako je britanskom premijeru Churchillu ta ideja bila prirasla srcu i u kolovozu 1944. je razgovarao s Titom o mogućnosti iskrcavanja Saveznika u Istri).⁷⁹ Osim toga, dok su im tajni posrednici HSS-a i njemu naklonjeni domobranski časnici nudili samo obećanja, partizani su pružali opipljivu pomoć. U Jugoslaviji je, zahvaljujući partizanima, bio blokiran znatan broj talijanskih i njemačkih snaga kao i snaga satelitskih članica Osovinskog pakta, što je bilo osobito važno nakon iskrcavanja Saveznika na Siciliji i u samoj Italiji. Na konferenciji u Teheranu koncem 1943, jugoslavenski partizani dobili su status savezničke vojne sile. Hugh Seton-Watson, britanski obavještajni oficir koji se u vrijeme rata bavio Jugoslavijom, u pismu iz 1976. godine, komentirajući ispitivanje Bačića, ustvrdio je:

Istina je također da se nitko od ljudi na odgovornim položajima u tim organizacijama [britanske organizacije koje su se u vrijeme rata bavile Balkanom] ne bi usudio riskirati prekid suradnje s partizanima zbog doduše dobro namjerne ali maglovite ponude grupe časnika Hrvatskog domobranstva. Kad to kažem ne izražavam samo svoja uvjerenja, nego i uvjerenje mojih nadređenih i svih na britanskoj strani koji su se u to vrijeme bavili jugoslavenskim problemima.⁸⁰

Valja također imati na umu da su Saveznici već imali posla s nekoliko suparničkih grupacija u Jugoslaviji – izbjegličkom vladom, četnicima te, nakon travnja 1943, s partizanima. Ulaženje u zasebne dogovore s HSS-om i

njemu naklonjenim domobranskim časnicima još bi više zakompliciralo njihov angažman u Jugoslaviji, a bez ikakvih prepoznatljivih koristi. Kako Jančiković, Adamić i Babić nisu dobili nikakve informacije o savezničkim planovima i nisu s njima mogli komunicirati, aktivni vođe HSS-a u Zagrebu nisu to, međutim, mogli znati.

Usprkos tome, zagovornici plana HSS-a vjerovali su, izgleda, da su tri glasnika poslana Saveznicima i predstavnici stranke u inozemstvu bili barem djelomično uspješni u dogovaranju zajedničkog plana akcije s njima. Urotnike je ohrabrilo i Šubašićevo imenovanje za predsjednika jugoslavenske izbjegličke vlade u lipnju 1944. i ponuda generala Tomaševića da će njegove trupe u pogodnom trenutku prijeći na stranu Saveznika. Konačno, kapitulacija Rumunjske i približavanje sovjetskih jedinica, u kontekstu svih događanja, možda su ih naveli na pomisao da će se Saveznici uskoro iskrcati na dalmatinskoj obali. Međutim, dva ustaška ministra koja su bila umiješana u taj plan nisu bili dovoljno oprezna kad su pretpostavili da Pavelić odobrava njihov plan. Pavelić nije bio čovjek koji bi u pothvatu takvih razmjera ostao pasivan, osobito ne u pothvatu čija bi glavna žrtva bio on sam. U to vrijeme on je još uvijek vjerovao da Nijemci usavršavaju „užasno oružje” koje će im omogućiti da dobiju rat. Kad je zaključio da su urotnici otišli dovoljno daleko, okrenuo se protiv njih. Dana 30. kolovoza 1944, nakon sastanka vlade u njegovoj vili, uhićeni su svi važni urotnici i još nekoliko drugih, možda nekih 60 osoba. Prema tvrdnjama Ede Bulata, člana vlade i očevica, sastanak je bio dobro izrežiran. Vila je bila opkoljena naoružanim ljudima. Pavelić je Lorkovića i Vokića optužio za veleizdaju. Potpredsjednik vlade Kulenović i još nekoliko drugih pokušali su ih braniti, ali uzalud. Lorković je zamolio Pavelića da se „kako je obećano” ništa ne poduzme protiv članova HSS-a. Vokić je pak netaktično izjavio: „Poglavniče, sve što smo učinili, učinili smo prema vašim zapovijedima i s vašim odobrenjem, pa prema tome ne znam zašto bih ja trebao snositi odgovornost.”⁸¹ Od uhićenih jedan manji broj uskoro je pušten. Lorković i Vokić izvedeni su pred ustaški sud i zatvoreni (a pred kraj rata smaknuti), dočim je Jurčić uhićen, a potom pušten.

Takav obrat događaja doveo je do drugoga i konačnog pokušaja vođa HSS-a da s partizanima postignu sporazum o suradnji. Košutić je 5. rujna 1944. poslan na partizanski oslobođeni teritorij, s tim i još dva druga cilja: izbjegavanje drugih uhićenja od strane ustaške policije i stupanje u kontakt s britanskim oficirom za vezu pri partizanskom Glavnom štabu za Hrvatsku u Topuskom kako bi ga izvijestio o pregovorima. Košutić se najprije sastao s Andrijom Hebrangom, generalnim sekretarom KPH, a onda s majorom Randolphom S. Churchillom, britanskim oficirom za vezu kod partizana i sinom britanskoga predsjednika vlade.

Osnova Košutićevih razgovora s Hebrangom bio je njegov memorandum

upućen komunistima iz travnja 1944. koji se sastojao od dvije uvodne tvrdnje i osam točaka. U njemu stoji da je uloga HSS-a dok rat još traje, prvo, da „da aktivnu podršku partizanskom pokretu, i drugo, da pruži otpor Pavelićevom terorizmu na unutarnjoj fronti”. U razgovorima između HSS-a i komunista, trebalo je imati na umu sljedeće:

- a. Hrvati su pretežno seljački narod koji ima pravo na nacionalno samoodređenje.
- b. Hrvatska vlada mora biti formirana na temelju slobodnih demokratskih izbora.
- c. HSS se protivi svim oblicima diktature. On odobrava principe „slavenske solidarnosti” i socijalne pravde.
- d. Socijalna pravda znači da se najprije uzimaju u obzir potrebe seljaštva; glavni saveznici seljaštva su radnici.
- e. Osobna sloboda, jednakost pred zakonom i privatno vlasništvo moraju biti zajamčeni.
- f. Hrvatska mora imati vlastitu vojsku unutar oružanih snaga jugoslavenske federacije.
- g. Hrvatska bi trebala imati vlastita diplomatska predstavništva.
- h. Kad jednom budu imali svoju nacionalnu, ekonomsku i kulturnu jedinicu, Hrvati će biti spremni surađivati sa svim drugim razumnim strankama i političkim grupama.

U svom odgovoru na Košutićev memorandum iz srpnja 1944. KPH je zahtijevao od HSS-a „(1) da prizna ciljeve i sva postignuća Narodnooslobodilačkog rata i (2) da uputi poziv svim Hrvatima da se pridruže Narodnooslobodilačkoj vojsci”.⁸² U rujnu 1944. komunisti ovaj svoj stav nisu imali potrebe mijenjati. Pregovarali su s pozicije snage koju su postigli oružanom borbom i iza sebe imali vlastite oružane snage, privremeni parlament i vladu. Bili su jaki u svim dijelovima Jugoslavije osim u Srbiji, u koju je njihova moćna vojska sad ulazila sa zapada kako bi se sastala sa sovjetskim trupama koje su dolazile iz Bugarske i Rumunjske. Pri prosuđivanju njihova stava moraju se imati na umu još tri dodatna faktora. Prvo, partizani su imali punu podršku velike Trojice, dok HSS od njih nije uspio dobiti ni skromnu podršku. Drugo, položaj partizana u Hrvatskoj i ostatku Jugoslavije bio je iz dana u dan sve jači, dok je položaj HSS-a i njegovih simpatizera unutar Hrvatskog domobranstva postajao sve kritičniji i pretrpio nepopravljivu štetu kad je urota Lorković-Vokić otkrivena i njeni vođe uhićeni. Treće, komunisti su na svojoj strani već imali mnoge članove HSS-a, predvođenih disidentima u Izvršnom odboru koji je nakon uklanjanja Magovca s položaja predsjednika u travnju 1944. bio gotovo jednako kritičan prema Mačeku i stranačkom centru kao i sami komunisti.⁸³

Usprkos svemu tome, kad je Košutić stigao na partizanski oslobođeni teritorij kako bi pregovarao s komunistima, povećao je svoje zahtjeve u odnosu

na one navedene u travanjskom memorandumu. Konkretno, predložio je da se osnuje Vrhovno vijeće Republike Hrvatske koje bi funkcioniralo kao ustavotvorna skupština u sastavu od 72 člana ZAVNOH-a i 79 članova HSS-a odabranih među zastupnicima i predsjednicima kotara izabranim u prosincu 1938. godine. Uz to, jedinice Narodnooslobodilačke vojske trebali su se ujediniti s Hrvatskim domobranstvom, za koje se HSS nadao da ga ima pod svojom kontrolom. I konačno, zahtijevao je da komunisti prihvate načela seljačke demokracije koja je predlagao HSS. Za komuniste ovi su zahtjevi značili negiranje odluka Drugoga zasjedanja AVNOJ-a i trećega zasjedanja ZAVNOH-a, pa su sve Košutićeve prijedloge odbili i prekinuli pregovore.⁸⁴

U memorandumu majoru Churchillu Košutić je tvrdio da je njegov odlazak na oslobođeni teritorij signal svim Hrvatima što trebaju učiniti, i da je taj signal već dao značajne rezultate. Iznio je tvrdnju da je sporazum Tito-Šubašić u Hrvatskoj naišao na pozitivan prijem i da može poslužiti kao temelj za sporazum između HSS-a i KPH; da je neophodno odmah objaviti da je postojeća partizanska vlada samo privremena i da će biti u funkciji samo do održavanja prvih slobodnih općih izbora u kojima će narod moći izraziti svoju volju. Košutić je također inzistirao da komunisti moraju prestati napadati Mačeka i HSS i da je suradnja između HSS-a i ostalih „progresivnih i demokratskih” snaga u zemlji moguća samo pod tim uvjetima. Prema Košutićevu mišljenju to je bio preduvjet za suradnju s političkim strankama u Srbiji. Sve te mjere, tvrdio je, neophodne su i u općem su interesu, i zatražio od zapadnih Saveznika da ih podrže u tisku i diplomatskom aktivnošću.⁸⁵

Za razliku od njihovih protivnika – četnika, čiji je cilj bila velika Srbija unutar Jugoslavije pod srpskom dominacijom i dinastijom Karađorđevića, u uskoj vezi sa Zapadom, i partizana predvođenih komunistima, koji su htjeli federalnu Jugoslaviju pod svojom kontrolom i oslonjenu na SSSR – HSS za poslijeratnu državu nije imao precizno definiran politički cilj. Stranka je u nekoliko navrata izražavala stav da Hrvati kao narod imaju pravo na vlastitu nacionalnu državu, ali je bila voljna i prihvatiti bilo koje od nekoliko drugih rješenja – federalnu republiku Jugoslaviju, federalnu monarhiju Jugoslaviju ili federaciju podunavskih naroda – pod uvjetom da država bude rezultat slobodno sklopljenih sporazuma između naroda koje će je sačinjavati, nakon slobodnih demokratskih izbora. Stranka je inzistirala na slobodnim demokratskim izborima jer je vjerovala da će na njima dobiti sigurnu većinu. Uz jamstvo zapadnih Saveznika da će se takvi izbori održati, stranka je izgleda bila spremna privremeno surađivati i dijeliti vlast s komunistima dok se izbori ne održe. Konačna analiza, dakle, pokazuje da je HSS inzistirao na istinski slobodnim demokratskim izborima kako bi uz pomoć Saveznika spriječio uvođenje komunističke diktature u Hrvatskoj i Jugoslaviji.

Komunisti su znali da će im HSS, ako preživi rat kao vitalna politička sna-

ga, biti glavni politički suparnik u Hrvatskoj. U pismu Hebrangu od 8. kolovoza 1944, Kardelj je, nakon što je od njega zahtijevao da namami Košutića na oslobođeni teritorij, također savjetovao: „Po mojem mišljenju glavna je stvar u ovoj fazi Narodnooslobodilačke borbe postići da se Mačekova klika raspadne u nekoliko grupa i na taj način ju spriječiti da postane centar koji bi okupio druge reakcionarne snage u Hrvatskoj i Jugoslaviji. U isto vrijeme to bi definitivno uništilo mnoge iluzije koje i dalje postoje u hrvatskim seljačkim masama o Mačeku.” U stvari, komunisti su za vrijeme rata već bili pokušali oslabiti HSS koliko god je to bilo moguće.⁸⁶ S obzirom na to da je rat bio u završnoj fazi, nije bilo smisla pregovarati o bilo kakvom sporazumu koji bi HSS-u išao u korist. Kao što smo vidjeli, komunisti su također pridonijeli frustriranju napora glasnika koje su HSS i njemu naklonjeni domobranski časnici poslali Saveznicima. I konačno, važan argument u njihovoj propagandi bio je da Košutić nije ponudio da će HSS uložiti veće napore kako bi se dobio rat. Umjesto toga samo je pokušao osigurati dio moći za svoju stranku i bez njezina doprinosa borbi protiv stranih i domaćih neprijatelja.

Imajući na umu da je, s jedne strane, generalna strategija komunista bila diskreditiranje Mačeka i slabljenje njemu vjernog dijela vodstva i članstva HSS-a, a da je, s druge strane, Izvršni odbor stranke jačao i imao sve brojnije pristaše, jasno nam je da komunistima nazočnost čovjeka Košutićeva rene-mea na oslobođenom teritoriju i njegovi kontakti s britanskim oficirima za vezu nisu bili u interesu. Zato su ga 1. listopada 1944. uhitili i time prekinuli bilo kakvu njegovu daljnju političku aktivnost ili kontakt s Britancima. Zadržan je u zatvoru do 6. rujna 1946, a da optužnica protiv njega nikada nije podignuta. Njegova politička karijera time je bila okončana.⁸⁷

Uhićenjem vođa urote Lorković-Vokić uništena je svaka mogućnost daljnje suradnje između HSS-a i promačekovski orijentiranih domobranskih časnika, a time i bilo kakav utjecaj koji je stranka mogla imati na Hrvatsko domobranstvo. Uhićenje Tomašića i Farolfija od strane ustaša i odlazak Košutića na partizanski oslobođeni teritorij i njegovo kasnije uhićenje eliminirali su aktivnosti vodstva stranke i jako oslabile njezinu poziciju. Takvim obratom događaja, stranka je izgubila kontakt i sa svojim agentima u Švicarskoj, a time i sa svojim predstavnicima u inozemstvu, kao i sa zapadnim Saveznicima.⁸⁸ Preostali vođe stranke – Ivan Andres, Ivan Pernar, Bariša Smoljan i Josip Torbar – postali su čak još pasivniji nego prije. Nakon takvog razvoja događaja, želja stranačkih vođa, mnogih domobranskih časnika i ustaških ministara otpadnika da sebi osiguraju mjesto uz pobjedničke sile na kraju rata, pokazala se nedostižnom.

Nakon Pavelićeva posljednjeg posjeta Hitleru 18. rujna 1944, Nijemci su prihvatili bezrezervni proustaški stav, i NDH, sa svim svojim snagama, išla je prema sramotnom kraju na strani Njemačke.

Objedinjenje Hrvatskog domobranstva i Ustaške vojnice pod efektivnom

OBJEDINJENJE HRVATSKOG DOMOBRANSTVA I USTAŠKE VOJNICE

formalnom kontrolom ustaša – to jest „poustašenje” oružanih snaga NDH – dogodilo se koncem 1944. godine. Pavelić je već dulje vrijeme bio svjestan kritičkog stava mnogih domobranskih časnika prema ustaškom režimu i ustaškim organizacijama kao što je bila Ustaška vojnica i policija. Znao je za ranije napore Hrvatskog domobranstva da apsorbira Ustašku vojniciu i na nju proširi vojnu disciplinu i red. Također je shvatio, što mu je urota Lorković-Vokić potvrdila, da mnogi domobranski časnici jedva čekaju pomoći HSS-a da Hrvatsku prevede na stranu zapadnih Saveznika, što bi značilo njegovo uklanjanje s položaja šefa države. Konačno, na temelju pet-šest suđenja domobranskim i ustaškim časnicima pred prijekim sudom znao je da veliki broj časnika surađuje s partizanima. U tim okolnostima, Pavelić je tražio i dobio Hitlerovo dopuštenje za nešto što mu je već odavno bilo cilj, da Ustaška vojnica proguta Hrvatsko domobranstvo i da tako kombinirane oružane snage budu stavljene pod komandu gorljivih i pouzdanih ustaša ili proustaški orijentiranih časnika Hrvatskog domobranstva. Nadao se da će tom reformom ukloniti svaku opasnost da će časnici i vojnici Hrvatskog domobranstva surađivati s HSS-om ili partizanima. Vjerojatno se, također, nadao da će time poboljšati disciplinu i borbenu kvalitetu oružanih snaga NDH. Nadalje, čini se da je mislio da će, ako NDH izgubi rat, objedinjenje oružanih snaga bivšim članovima Ustaške vojnice, koji su sad postali pripadnici regularne vojske, dati prava zajamčena ratnim zarobljenicima po međunarodnim konvencijama.

Zbog situacije u jesen 1944, „poustašenje” oružanih snaga NDH bilo je teško provesti. Na raspolaganju je stajalo sve manje muškaraca za mobilizaciju, a svijest među domobranima da se bore za izgubljenu stvar podrivala je moral i borbeni duh. Sve uža teritorijalna baza pod kontrolom njemačkih, odnosno oružanih snaga NDH na teritoriju na koji je NDH polagala prava i sigurnost da će partizani na kraju dobiti rat, poticala je sve veći broj ljudi da im se pridružuju, i to ne samo civile, nego i časnike i dezertere iz jedinica Hrvatskog domobranstva i iz njemačkih jedinica s hrvatskim ljudstvom. Likvidacija urote Lorković-Vokić, koja je jednom zauvijek eliminirala mogućnost da NDH

prijede na stranu Saveznika, još je više pogoršala odnose između Hrvatskog domobranstva i Ustaške vojnice.

Sa svoje strane, Nijemci su bili itekako svjesni nepouzdanosti i loše borbene kvalitete mnogih jedinica Hrvatskog domobranstva. Odlaskom Glaisea iz Zagreba nakon likvidacije urote Lorković-Vokić, Hrvatsko domobranstvo izgubilo je svog glavnog zagovornika kod njemačke vojske, tako da su i Hitler i Vrhovna komanda njemačkih oružanih snaga bili voljni dopustiti konsolidaciju oružanih snaga NDH pomoću Ustaške vojnice i pod njenim dominantnim utjecajem. Ali s obzirom na sve lošije stanje u kojem su se nalazile i njemačka vojska i Hrvatsko domobranstvo, stapanje Domobranstva i Ustaške vojnice nije se moglo odvijati brzo i nije moglo rezultirati nikakvim poboljšanjem kvalitete oružanih snaga.

Uz dobivanje dopuštenja za spajanje Domobranstva i Ustaške vojnice, Pavelićev glavni cilj na sastanku s Hitlerom 18. rujna bio je dobiti od Nijemaca još oružja i municije. Nijemci su, međutim, potpuno svjesni nepouzdanosti mnogih domobranskih jedinica, predložili da se neke razoružaju i njihovo oružje preda jedinicama Ustaške vojnice. Pavelić je to odbio kao politički neizvedivo. Predložio je da se novo oružje pošalje njemu osobno i uvjeravao Hitlera da „će novo oružje biti dodijeljeno samo potpuno pouzdanim jedinicama”. Ali i Nijemcima su hitno trebale jako velike količine novog oružja. Prema Hitleru, Njemačka je do tada, u 1944, doživjela tri vojne krize zbog kojih je morala formirati i naoružati više od 70 novih divizija: 45 kako bi nadomjestila gubitke u operacijama protiv sovjetskih snaga na središnjem dijelu Istočne fronte, 25 kako bi nadomjestila gubitke u operacijama protiv Saveznika u Francuskoj i dodatne divizije kako bi nadomjestila gubitke zbog prelaska Rumunjske na stranu SSSR-a. Uz to, morao je biti novoformiran i naoružan čitav niz oklopnih brigada i oko 200 oklopnih bataljuna.⁸⁹ Nijemci su tijekom sljedećih mjeseci oružanim snagama NDH bez sumnje dodijelili još oružja i municije, u protivnom bile bi im beskorisne, ali nedostatak oružja ostao je stalna pritužba iz vodstva NDH.

Pavelić je od ministra oružanih snaga, admirala Nikole Steinfla, preuzeo dužnost vrhovnog zapovjednika Oružanih snaga NDH i osnovao njihov Glavni stožer 4. prosinca 1944. godine. U zapovijedi br. 1121 Glavnog stožera – izdanoj istoga dana, objavio je: „Kao vrhovni zapovjednik preuzeo sam komandu nad Hrvatskim oružanim snagama u svoje ruke, kao i nad ostalim oružanim formacijama u NDH.” Ta formalna promjena imala je mali ili nikakav značaj za operacije, jer je glavnina oružanih snaga NDH bila pod njemačkom operativnom komandom, ali izgleda da je utjecala na neke od Pavelićevih kasnijih odluka koje su se ticale organizacije vojske. Glavar stožera kod vrhovnog zapovjednika oružanih snaga (Glavni stan Poglavnika) postao je general Đuro Gruić, Hrvat pravoslavne vjere i bivši jugoslavenski oficir u kojeg su Nijemci imali

Oružane snage NDH

puno povjerenje.⁹⁰ Važan sljedeći korak u „poustašenju” oružanih snaga NDH bilo je promaknuće grupe vodećih ustaša iz pukovnika u generale Oružanih snaga sredinom prosinca. Svi oni, Rafael Boban, Ivan Herenčić, Vjekoslav Luburić, Ante Moškov, Vilko Pečnikar, Tomislav Rolf i Tomislav Sertić – bili su ustaše povratnici iz emigracije. Promaknuća su sugerirala da će uskoro uslijediti daljnje promjene na najvišim razinama vojne organizacije i komande. U stvari, zbog Pavelićeve želje da visoke položaje popuni časnicima u koje može imati potpuno povjerenje, promjene u oružanim snagama NDH nastavile su se, kao što ćemo vidjeti, sve do kraja rata.

Ministarstvo oružanih snaga je reorganizirano u dva odjela, Glavnostožerni ured i Upravni stožer 22. prosinca 1944. godine. Tomislav Sertić, jedan od novopromaknutih generala, bivši dezertar iz jugoslavenske vojske, postao je šef Glavnostožernog ureda, a Vilko Pečnikar, također novopromaknuti general, glavar Upravnog stožera, ali je ostao i na funkciji glavnog zapovjednika oružništva. Istoga dana, Pavelić je s danom 31. prosinca ukinuo Izvještajni odjel (zapravo vojnoobavještajnu službu) u Ministarstvu oružanih snaga. Šefa odjela, generala Rudolfa Wannera, umirovio je, a vojnoobavještajne poslove prebacio u nadležnost novog šefa Glavnostožernog ureda.⁹¹ Dok su Wannerovi obavještajni izvještaji bili detaljne i realistične analize vojnih i drugih događanja, Sertićevi su u velikoj mjeri bili propagandne poruke. Prilično je moguće da je priroda Wannerovih izvještaja i dovela do njegovog umirovljenja, jer vjerovati je, da su ti izvještaji pridonijeli demoralizaciji oružanih snaga.

Spajanje Hrvatskog domobranstva i Ustaške vojnice trebalo je biti završeno 1. siječnja 1945, ali potrajalo je nekoliko tjedana dulje. Šesnaest divizija organizirano je i podijeljeno na tri armijska korpusa. Kako je u to vrijeme vojna situacija bila iznimno složena i ubrzano se pogoršavala, podaci koje imamo o ujedinjenim Oružanim snagama nisu potpuno zadovoljavajući. Unatoč tome, na temelju njemačkih, partizanskih i NDH dokumenata i tekstova možemo prilično dobro rekonstruirati organizaciju zbornih područja i divizija, s njihovim komandantima, kao i područja na koja su bile raspoređene divizije i njihovu brojnost koncem prosinca 1944. ili početkom siječnja 1945. godine.

Te informacije date su u Tablici 1. U vrijeme spajanja, Hrvatsko domobranstvo imalo je oko 70.000 časnika, dočasnika i vojnika, a razne oružane jedinice pod Ustaškom vojnicom imale su oko 76.000 časnika, dočasnika i vojnika, dakle ukupno 146.000 ljudi. Ali, kao što se vidi iz tablice, objedinjene oružane snage brojale su tek 90.000 ljudi. Većina ostalih kasnije su uključeni u divizije koje su bile reorganizirane ili nanovo formirane, što je bio proces koji je potrajao do kraja rata. Na primjer, 11. divizija, koja je uključivala trupe uglavnom raspoređene u Lici, organizirana je tek 27. veljače 1945. i stavljena pod neposrednu komandu pukovnika Josipa Aleksića; 5. divizija pod generalom Rafaelom Bobanom reorganizirana je 12. travnja 1945, a 9. divizija pod

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

TABLICA 1.

*Vojni korpusi i divizije Hrvatskih oružanih snaga
(konac prosinca 1944/početak siječnja 1945)*

Zborno područje/ Divizija	Raspored	Zapovjednik	Približna snaga
Zborno područje			
1. područje	Zagreb	gen. Ivan Brozović	
2. područje	Slavonski Brod	gen. Franjo Pacak	
3. područje	Sarajevo	gen. Ivan Markulj	
Divizije			
1. hrvatska udarna	Pitomača	gen. Ante Moškov	6000
2. hrvatska	formira se u Zagrebu	gen. Mirko Gregurić	5000
3. hrvatska	Vinkovci – Vrpolje	gen. Stjepan Mifek	7500
4. hrvatska	Dvor	gen. Anton Nardelli	7000
5. hrvatska	Bjelovar	gen. Rafael Boban	6000
6. hrvatska	Banja Luka	gen. Vladimir Metikoš	4000
7. hrvatska	Nova Gradiška	gen. Stjepan Peričić	4000
8. hrvatska	Sarajevo	gen. Roman Domanig	7000
9. hrvatska	Mostar	gen. Božidar Zorn	6000
10. hrvatska	Bihać	gen. Ivan Tomašević	3500
11. hrvatska	Otočac	puk. Josip Aleksić	7000 <i>a</i>
12. hrvatska	Brčko (sjeveroistočna Bosna)	puk. Slaviša Cesarić	6000
13. hrvatska	Karlovac	puk. Tomislav Rolf	6500
14. hrvatska	Zagreb – Slav. Brod željeznica	puk. Jaroslav Šotola	<i>b</i>
15. hrvatska	Doboj	gen. Milan Čudina	3000
16. hrvatska doknadna	Zagreb	puk. Milivoj Durbešić	9000

Izvor: AVI, Dok. neprijatelj, reg. br. 3/1-41 do 3/1-48, kutija 134a.

a: kao što je navedeno u tekstu, 11. pješadijska divizija osnovana je 27. veljače 1945.

b: podatke o brojnosti 14. pješadijske divizije nisam uspio naći.

generalom Božidarom Zornom reorganizirana je tek 30. travnja 1945. godine. Zapovijedi za organizaciju 11. divizije i reorganizaciju 9. divizije sadrže samo nazive jedinica koje trebaju biti uključene bez informacija o njihovoj brojnosti, ali zapovijed o reorganizaciji 5. divizije sadrži i podatke o snazi jedinica koje trebaju biti uključene. Njezino novo brojno stanje bilo je 5700 časnika, dočasnika i vojnika.⁹²

Objedinjavanje oružanih snaga nije značilo da su jedinice dviju dotadašnjih vojski izmiješane u nove jedinice, nego su čitave jedinice iz jedne i iz druge vojske, u pravilu veličine brigade ili pukovnije (obično dvije do četiri, ovisno o njihovoj snazi), ali također i manje jedinice, kombinirane u nove divizije. Uni-

forme i oznake čina, roda vojske itd. ostale su nepromijenjene. Opisi svjedoka povlačenja snaga NDH prema Austriji na kraju rata, govore o jedinicama u raznim uniformama. Jedinicama je vjerojatno dodijeljeno jednako naoružanje kao i prije objedinjenja, ali nove pošiljke njemačkoga oružja mora da su date u prvom redu jedinicama bivše Ustaške vojnice. Vjerojatno se nastavilo i s povlaštenim tretmanom jedinica Ustaške vojnice što se tiče hrane i drugih potrepština.

Nakon objedinjenja, nekoliko je faktora spriječilo ustaše da ne povećaju ukupnu brojnost novoformiranih divizija. Teritorij pod efektivnom kontrolom Nijemaca i ustaša stalno se smanjivao, osobito nakon što su partizani 20. ožujka započeli svoju proljetnu opću ofenzivu u područjima južno od Save i 12-13. travnja probili liniju fronte u Srijemu koju su držali Nijemci i oružane snage NDH. Zato je stanovništvo iz kojeg su se mogli mobilizirati vojni obveznici, bilo reducirano. Kad bi jedinice oružanih snaga NDH uspjele ponovo preoteti teritorij od partizana, kao na primjer u dolini Drine, za mobilizaciju novih vojnih obveznika nedostajao je administrativni aparat jer su se ustaške stranačke i državne vlasti bile povukle kad su partizani prvi put osvojili to područje, i nisu se vratile natrag kad je ponovo preoteto. Kako je stanovništvo već odavno znalo da će Njemačka rat izgubiti i da će to značiti i kraj NDH, mnogi časnici i vojnici nisu se odazvali mobilizaciji, nego su umjesto toga bježali u šume kako bi se pridružili partizanima. Zato je jedina mogućnost povećanja veličine vojnih jedinica bilo prebacivanje u njih postojećih naoružanih ili nenaoružanih formacija koje se do tada nisu smatrale dijelom oružanih snaga. Glavna takva formacija bila je Ustaška obrana, koja je koncem 1944. brojala oko 10.000 ljudi. Njezini pripadnici služili su kao osiguranje Ustaškog pokreta i kao stražari u koncentracionim logorima.⁹³ U ožujku 1945. Obrambeni sdrug je uključen u Oružane snage NDH, a također i Državna radna služba, iako podatke o njejoj brojnosti nisam mogao pronaći.

Čak i nakon tih promjena, Oružane snage NDH ostale su pod njemačkom operativnom komandom i Ministarstvo oružanih snaga i Glavni stožer nastavili su služiti kao kanal za prenošenje njemačkih zapovijedi.⁹⁴ Sve u svemu, objedinjenje je izgleda imalo dva glavna rezultata. Prvo, brojnost dotadašnjih jedinica Hrvatskog domobranstva sustavno je smanjena, dok je brojnost dotadašnjih jedinica Ustaške vojnice povećana. Drugo, počevši od prosinca 1944, ustaški časnici i pouzdani domobranski časnici koji su dobili visoke zapovjedne položaje mogli su – u okvirima koje im je nametnula njemačka operativna komanda – imati neki vid kontrole nad jedinicama obiju bivših vojski.

U drugoj polovici 1944. i u prva četiri mjeseca 1945. vlasti NDH ozakonile su niz mjera u vezi s oružanim snagama i obranom države. Zakonska odredba od 21. kolovoza 1944. snizila je dob mladića za regrutaciju s 18 na 17 godina.

Opća radna obaveza uvedena je 26. rujna; prema njoj je Državna radna služba bila ovlaštena poslati bilo kojeg građanina na bilo koje radno mjesto „bez obzira na zvanje i zaposlenje, kad to zahtievaju važni državni probici”.⁹⁵

Vlada je 18. siječnja 1943. izdala zakonsku odredbu kojom se dopušta uvođenje izvanrednog stanja kad god to vojna situacija zahtijeva. Uvođenje izvanrednog stanja dopuštalo je vojnim vlastima da preuzmu civilnu administraciju pogođenog područja. Takvo izvanredno stanje za veći dio istočnog dijela zemlje vlada je objavila 14. listopada 1944. godine. Kako se linija fronte pomicala prema zapadu, izvanredno stanje je uvedeno u novim područjima zahvaćenim vojnim operacijama.⁹⁶

Zakonskom odredbom od 14. studenoga vlada je stvorila pravni temelj za opću mobilizaciju građana; odredba je stupila na snagu na zapovijed predsjednika vlade. Obveza služenja bila je neovisna od vojne obveze. Vrijedila je za muškarce između 16 i 55 godina. Odredba je dopuštala vladi i da preuzme kontrolu nad svom imovinom u vlasništvu države, lokalnih vlasti i u privatnom vlasništvu, ako je to zahtijevala obrana države. Kako bi se provela ta mobilizacija, svaki grad, velika župa i kotar morali su osnovati posebno povjerenstvo za obranu koje će surađivati s vladom NDH. Ta odredba stupila je na snagu 11. prosinca, kad su izdana i detaljna pravila o formiranju i djelovanju specijalnih povjerenstava za mobilizaciju i o izuzeću iz te službe. Služilo se samo u svom mjestu.⁹⁷

Prije izdavanja zakonske odredbe o općoj mobilizaciji građana, pa čak i nakon toga, formirano je nekoliko jedinica „narodnih ustaša”, osobito u istočnom dijelu države, ali prema zapovijedi od 10. ožujka 1945. te su formacije morale biti raspuštene. Vojni obveznici su se morali pridružiti regularnim vojnim jedinicama, dok su se drugi morali javiti povjerenstvima za opću mobilizaciju građanstva u svojim kotarevima.⁹⁸

Znak daljnjeg rasula u oružanim snagama NDH bilo je nedopušteno kretanje vojnika iz jedinice u jedinicu. U stvari, zapovjednici nekih jedinica otimali su vojnike iz drugih jedinica. To je očito izazvalo poprilične disciplinske probleme, jer je Pavelić 13. prosinca 1944. izdao zapovijed čija je svrha bila da se tome stane na kraj. Prema toj zapovijedi vojnike koji su prešli u druge jedinice bez službene zapovijedi trebalo je smatrati dezterima, a zapovjednici koji su vojnike poticali da pređu u njihovu jedinicu trebali su odmah biti maknuti s položaja i strijeljani. Nisam naišao na slučaj kažnjavanja za taj prekršaj, a od pokušaja da se spriječe takvi prelasci iz jedinice u jedinicu uskoro se odustalo.⁹⁹

Prema specijalnoj zapovijedi koju je Pavelić izdao 15. prosinca 1944, svim vojnicima oružanih snaga NDH koji su pokazali izuzetnu hrabrost, vjernost i savjesnost u vršenju dužnosti zajamčeno je da će dobiti poljoprivredno zemljište, pomoć za školovanje djece i prednost pri zapošljavanju na državnom

Oružane snage NDH

ili bilo kojem drugom poslu nakon rata. Ako je vojnik poginuo, te su povlastice trebale uživati članovi njegove obitelji.¹⁰⁰

Posljednja velika promjena u organizaciji i zapovjednom osoblju oružanih snaga NDH dogodila se sredinom ožujka 1945. kad je Pavelić broj zbornih područja povećao s tri na pet, a broj divizija sa šesnaest na osamnaest. Prema poslijeratnim kompilacijama jugoslavenskih povjesničara, zapovjednici pet zbornih područja (čiji je službeni naziv bio „Ustaški zbor“, ali mi ćemo ih, jednostavnosti radi, nastaviti zvati „zborna područja“) bili su: prvoga Ante Moškov, drugoga Vjekoslav Luburić, trećega Artur Gustović, četvrtoga Josip Metzger i petoga Ivan Herenčić.¹⁰¹ Tri od pet novih zapovjednika, general Herenčić, Luburić i Moškov, kao što smo već konstatirali, nisu imali formalno vojno obrazovanje prije rata, ali su do prosinca 1944. držali važne položaje u Ustaškoj vojnici i u Pavelićevoj tjelesnoj gardi (Poglavnikovu tjelesnom sdrugu).¹⁰² Samo generali Gustović i Metzger bili su profesionalni časnici, ali kako je Metzger između dva rata bio u političkom izbjeglištvu u Austriji, ni on se ne može smatrati profesionalcem. U deset divizija, stariji generali i pukovnici profesionalci kao zapovjednici, zamijenjeni su mlađim pukovnicima ili potpukovnicima iz Ustaške vojnice ili vojske koji su bili poznati po snažnoj podršci Paveliću i ustaškom režimu. Ti novi zapovjednici bili su pukovnik Josip Aleksić, Zdenko Begić, Slaviša Cesarić, Alarih Dešković, Milivoj Durbešić, Andro Grum, Branko Rukavina, Franjo Sudar i Jaroslav Šotola, kao i potpukovnik Dušan Rajković.¹⁰³

U travnju, Pavelić je učinio još nekoliko personalnih promjena. Dana 20. travnja imenovao je generala Adolfa Sabljaka za zapovjednika Zagrebačkog gradskog garnizona i generala Tomislava Rolfa, nedavno promaknutog iz čina pukovnika, za zapovjednika 13. divizije. A 25. travnja pukovnik Josip Aleksić, do tada zapovjednik 11. divizije, imenovan je šefom vojne obavještajne službe (Ustaške nadzorne službe). Tu je funkciju preuzeo od Sertića, šefa Glavnostožernog ureda.¹⁰⁴ Aleksić, međutim, nije stigao preuzeti svoju novu funkciju, a Sabljak nije stigao ojačati garnizon.

Na dan 5. travnja 1945. Oružane snage NDH imale su samo deset divizija na liniji fronte: Pavelićevu tjelesnu gardu (Poglavnikov tjelesni sdrug), i 2, 3, 5, 7, 11, 12, 14, 15. i 16. diviziju.¹⁰⁵ Većina drugih divizija nastavile su postojati, ali nisu bile sposobne za borbu na liniji fronte. Da su bile, Nijemci bi ih sigurno upotrijebili dok su se oni i glavnina trupa NDH pod stalnim napadima partizana povlačili prema Austriji. Postojale su također i tri legionarske divizije, ali u to vrijeme veći dio njihova hrvatskog ljudstva bio je ili izgubljen ili otpušten, pa je njihova vrijednost kao borbenih jedinica bila uvelike reducirana.¹⁰⁶

Ne znamo je li Pavelić morao dobiti dopuštenje od Nijemaca prije nego što je učinio te promjene u posljednjem trenutku, ali vjerojatno jest. No, dogodile

su se neposredno prije očekivanog posvemašnjeg kolapsa njemačke vojske, te su Nijemci vjerojatno obraćali vrlo malu pozornost na njegove formalne poteze. Dapače, moguće je da su pozdravili zamjenu starijih bivših časnika Hrvatskog domobranstva mlađim bivšim časnicima Ustaške vojnice.

Promjene u oružanim snagama NDH koje je Pavelić učinio u posljednjih šest tjedana rata kompletirale su totalno „poustašenje” Domobranstva koje je započelo u prosincu 1944. godine. Bilo je nekoliko razloga za te promjene. Prvo, iako je Pavelić u prosincu 1944. preuzeo funkciju vrhovnog zapovjednika oružanih snaga NDH, on nad njima zapravo nije imao nikakvih ovlasti. Ovlasti su imali Nijemci, jer su oni imali operativnu komandu nad svim trupama i snabdijevali ih oružjem i municijom. Formiranjem novih jedinica i imenovanjem njihovih zapovjednika, Pavelić je očito htio stvoriti dojam da ima vlast i da su oružane snage snažne i sposobne, što bi impresioniralo i dalo psihološki poticaj onim dijelovima državnog aparata i javnosti koji nisu znali kako stvari zapravo stoje. Drugo, Pavelić je htio nagraditi mlade časnike Ustaške vojnice i proustaški orijentirane domobranske časnike za njihovo vjerno služenje i, još više, osigurati njihovu lojalnost i suradnju u kritičnim završnim tjednima rata za koje je bilo planirano povlačenje trupa NDH prema Austriji i predaja zapadnim Saveznicima. Treće, Pavelić se možda bojao da bi neki visoki časnici profesionalci, koji su prije travnja 1941. služili u jugoslavenskoj vojsci, mogli pokušati promijeniti stranu u završnoj fazi rata, baš kao što su to bili planirali učiniti časnici uključeni u urotu Lorković-Vokić. Zato su, sve u svemu, završne promjene u organizaciji i komandi oružanih snaga NDH predstavljale Pavelićev konačni napor da zadrži autoritet do samog kraja rata i poveća svoju vlastitu sigurnost.

S vojne točke gledišta međutim, te je promjene teško objasniti ili braniti. Ni ujedinjavanje Hrvatskog domobranstva i Ustaške vojnice u prosincu 1944, ni daljnje promjene u zapovjednom kadru u ožujku i travnju 1945. nisu mogle poboljšati stanje u kojem su se nalazile oružane snage NDH što se tiče discipline ili borbene kvalitete. Jedini je rezultat bio povećanje spremnosti vojske da slijedi Pavelićeve zapovijedi. Međutim, kako su oružane snage NDH do 8. svibnja 1945. bile pod njemačkom operativnom komandom, personalne promjene nisu mogle dovesti do stvaranja neke nove obrambene strategije. U stvari, nije bilo vremena da se išta učini, nije bilo oružja za borbu, i nije bilo pogodnog područja na kojem bi se moglo organizirati nove operacije. Realno je postaviti pitanje jesu li novi zapovjednici uopće imali vremena ustanoviti svoje stožere.

Uz to, i na Zapadnoj i na Istočnoj fronti njemačke su se snage raspadale. Ali čak i kad se kraj približavao, za njih je mnogo toga ovisilo o ustaškoj državi i pomoći koju su im jedinice NDH mogle dati. Razlog za to bio je što su se njemačke snage u Grčkoj, preko 300.000 ljudi, kao i one u Srbiji, Makedoniji,

Albaniji i Crnoj Gori morale povlačiti preko teritorija NDH. Bilo je dosta diskusije o formiranju obrambene linije – Zvonimirove linije – između Drave i Save istočno od Zagreba, gdje je bilo moguće organizirati snažan položaj protiv partizana, ali vrlo je malo poduzeto da se to realizira.

Povlačenje njemačkih snaga s Balkana počelo je u listopadu 1944. i trajalo do samog završetka rata. Za čitavo vrijeme povlačenja, koje se odvijalo pod stalnim napadima partizana potpomognutim savezničkim zrakoplovstvom iz baza u Italiji, Nijemci su općenito upotrebljavali oružane snage NDH kao zaštitnicu (zalaznicu). Nakon dugog razmatranja, početkom svibnja 1945. ustaško vodstvo također je započelo s povlačenjem svojih snaga prema Austriji s ciljem predaje zapadnim Saveznicima. Razvoj događaja u to doba, u posljednjoj fazi rata, bit će opisan u 18. poglavlju.

Bilješke

¹ Vrančić, „Postrojenje i brojčano stanje Hrvatskih oružanih snaga” str. 141-169; Babić, „Military History”, str. 131-166, osobito str. 151-166. Dragojlov, „Der Krieg 1941-1945”, str. 345-364, 425-449, 509-523; i Luburić, „Ustaštvo”, str. 3-27. Vidi i novinski članak hrvatskoga političkog emigranta (koji nije bio ustaša) Dragutina Šporera, „Stvaranje i propast vojske NDH”.

² Sustavno uređen, neobjavljen izvor informacija o organizaciji, promjenama i ukupnoj snazi oružanih snaga NDH, po godinama, imamo u nizu izvještaja utemeljenih na službenim vojnim publikacijama i dokumentima NDH, koje su napisali jugoslavenski vojni povjesničari poslije rata. Vidi A VII, fond neprijatelj, reg. br. 2/1-27, 2/1-34, 2/1-22-48, i 2/1-53-64. kutija 134a, fotokopije kojih imam u svojoj dokumentaciji. Od literature objavljene u Jugoslaviji, vidi osobito Colić, *Takozvana NDH 1941.*, str. 193-328; idem, „Kopnena vojska Domobranstva Nezavisne Države Hrvatske”, str. 151-184; Čulinović, „Organizacija vlasti i oružane snage Nezavisne Države Hrvatske”, str. 131-199; i Jelić-Butić, *Ustaše*, str. 114-123.

³ Za taj zakon, koji je objavljen i stupio na snagu 11. travnja 1941, vidi *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941*, str. 1-2. Nakon njegova dolaska u NDH 14. travnja, Pavelić je Kvaternika imenovao najprije vojskovođom (maršalom) a potom, 16. travnja, i ministrom Domobranstva i doglavnikom.

⁴ *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941*, str. 2.

⁵ *Hrvatski narod* (Zagreb), 8. svibnja 1941.

⁶ Vidi Colić, „Kopnena vojska Domobranstva Nezavisne Države Hrvatske”, *Vojnoistorijski glasnik* 2, Beograd 1970, str. 169-230, osobito str. 190.

⁷ Ministarstvo oružanih snaga izdalo je 30. travnja 1945. zapovijed svim muškim građanima Zagreba „bez obzira na religiju”, rođenim između 1912. i 1928, koji su vojni obveznici, da se prijave na regrutaciju. Nisu bili poslani pojedinačni pismeni pozivi na kućne adrese. Raspored javljanja bio je načinjen prema godinama rođenja, između 2. i 7. svibnja 1945. godine. Vidi „Poziv svim vojnim obveznicima” u posljednjem izdanju *Hrvatskog naroda* (Zagreb), od 6. svibnja 1945, str. 2. Pavelić je 3. svibnja potpisao zakonsku odredbu u

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

kojoj se navodi da su svi stanovnici NDH jednaki bez obzira na rasnu pripadnost i svi zakoni i propisi o rasnoj pripadnosti proglašavaju ništavnim i nevažećim. Objavljeno u *Hrvatski narod* (Zagreb) 5. svibnja 1945. godine.

- ⁸ O demontaži tvornica oružja, vidi Micr. No. T-120, Roll 5796, Frs. H309,062, H309,128, H309,218-19; Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,528 i H309,628. Za nesklonost sila Osovine da vojsku NDH snabdijevaju oružjem, vidi Glaiseov izvještaj od 12. lipnja 1941. na Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 1213.
- ⁹ Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 1311-12. Već u travnju 1941. maršal Kvaternik je tražio od Nijemaca da dopuste da nova vojska NDH ima uniforme slične njemačkim. Iz obzira prema Talijanima, koji su trebali imati primat u NDH, Hitler je to odbio. Vidi Fr. 1157.
- ¹⁰ Za Glaiseovo mišljenje o Reovoj brojci, vidi Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 859-60. Za talijansko obećanje isporuke oružja, vidi Micr. No. T-120, Roll 5784, Fr. H299,635.
- ¹¹ Za zakonsku odredbu o osnivanju oružanih snaga, vidi *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1942*, str. 326-331. Dvije odredbe od 21. kolovoza 1941. opisuju prvotnu organizaciju oružništva. Vidi *ibid.*, 1941, str. 467-473. Za odredbu kojom oružništvo postaje dio Ustaške vojnice, vidi *ibid.*, 1942, str. 804, a za zakonsku odredbu od 26. studenog 1942. u kojem se razrađuje njegova nova organizacija, vidi *ibid.*, 1942, str. 1493-1502.
- ¹² Micr. No. T-501, Roll 265, Fr. 148.
- ¹³ Za Kvaternikovu zapovijed kojom se osniva poseban stožer, vidi Colić, *Takozvana NDH 1941.*, str. 269, a za Pavelićevu zapovijed od 10. svibnja 1941, vidi Croatia, Independent State of, Glavni ustaški stan, Ured za promičbu, *Ustaša*, str. 31-32.
- ¹⁴ Vidi zakonske odredbe od 17. srpnja i 3. kolovoza 1942, u *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1942*, str. 927-928 i 1153-1162.
- ¹⁵ Pukovnik Oton Čuš, bivši austrougarski, a potom jugoslavenski oficir (pukovnik), koji je služio kao glavar stožera Ustaške vojnice do sredine 1944, podnio je u svibnju 1943. izvještaj prema kojem se čak i tada samo 25% časnika Ustaške vojnice moglo smatrati profesionalno obučanim. Vidi Micr. No. T-501, Roll 267, Fr. 310.
- ¹⁶ Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 524.
- ¹⁷ Kvaternik, „Talijanska politika spram N.D.H. 1941. i 1942”, osobito str. 178-186. Članak je objavljen u časopisu *Hrvatska revija*, napisan je uglavnom da bi služio interesima samog autora. Uključuje i diskusiju o osnivanju Crne legije i njezinu upotrebu u istočnoj Bosni. Izazvao je žestoko pobijanje Vjekoslava Vrančića u članku „Talijanska i njemačka politika spram N.D.H.”, koji je također napisan da bi služio interesima svog autora. Objavljen je u časopisu *Hrvatska misao*. Za partizansko viđenje masakara na obje strane u istočnoj Bosni, vidi S. Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, sv. 1, str. 241-167.
- ¹⁸ Micr. No. T-501, Roll 268, Fr. 38.
- ¹⁹ Micr. No. T-77, Roll 883, Frs. 5,631,890-92. Prema Kascheu, u popratnom pismu uz Pavelićevu statistiku od 8. listopada 1943, upućenom ministru vanjskih poslova, broj vojnika iz NDH u njemačkim oružanim snagama u prvoj skupini, nakon objedinjenja SS trupa i njemačke mornarice, iznosio je 70.000 do 80.000 a ne 62.020 koje navodi Pavelić. Vidi Fr. 5,631,890.
- ²⁰ Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 1369.
- ²¹ Juretićev izvještaj od 10. lipnja 1942, str. 4, u RG 226, OSS-dokumentacija, No. 21782.
- ²² Za Glaiseov izvještaj, vidi Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 1048. Vidi Micr. No. T-501, Roll 267, Frs. 329-30 za pismo koje je grupa rezervista u službi napisala Glaiseu 4. veljače 1943, u kojem protestiraju protiv izbjegavanja vojne obaveze i korumpiranosti komisije za regrutaciju, i Frs. 285-87 za neodazivanje pričuvnih časnika na obuku u Varaždinu.

Oružane snage NDH

- ²³ Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 642-43.
- ²⁴ Za Marićevo umirovljenje, vidi Micr. No. T-501, Roll 266, Frs. 365-66. Za specijalnu zapovijed od 27. srpnja 1942, vidi *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1942*, str. 944.
- ²⁵ Za slabe plaće u vojsci, vidi Micr. No. T-501, Roll 267, Frs. 338-39. Za slabu opskrbu i produljeno služenje na fronti, vidi Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 1284; Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 748-51; i *Zbornik DNOR*, 5. serija, 10. knjiga, str. 444.
- ²⁶ Za slabo naoružanje vojske, vidi Micr. No. T-501, Roll 267, Frs. 676-77. Za Glaiseov izvještaj od 13. kolovoza 1943. vidi Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 498.
- ²⁷ Micr. No. T-77, Roll 781, Frs. 5,507,636 i 5,507,649.
- ²⁸ Za primjer zahtjeva Glavnog stožera Oružanih snaga NDH, vidi Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 747-51. Za utjecaj HSS-a, vidi Nazor, *S partizanima*, str. 28.
- ²⁹ Za Glaiseov izvještaj Löhru, vidi Micr. No. T-78. Roll 332, Fr. 6,290,262.
- ³⁰ Micr. No. T-313, Roll 488, Frs. 212-14. U izvještaju od 1. listopada 1943, upućenog 2. oklopnoj armiji, general lajtnant Lüters navodi da su najbolji ljudi (veterani s ruske fronte i specijalisti) većinom dezertirali iz legionarske divizije u partizane. Micr. No. T-314, Roll 554, Fr. 1403.
- ³¹ Za predaje jedinica vojske NDH, vidi Micr. No. T-313, Roll 488, Frs. 209, 212-14. Među dezerterima kod Tuzle bili su i pukovnik Sulejman Filipović i još 74 druga časnika (više o pukovniku Filipoviću u 11. poglavlju). Prema britanskom časniku za vezu s partizanima, od snaga NDH uključenih u borbe kod Sanskog Mosta, 70 ih je ubijeno i ranjeno, dok se 865 časnika i vojnika s oružjem predalo partizanima. United Kingdom, PREM (*records of the Prime Minister*) 3/613/13, str. 94. Vidi i Micr. No. T-501, Roll 253, Fr. 650.
Za „Izvještaj br. 6” od 15. travnja 1944, vidi A VII, fond NDH, reg. br. 11/17, kutija 87.
- ³² Micr. No. T-77, Roll 883, Fr. 5,631,298.
- ³³ Micr. No. T-77, Roll 883, Fr. 5,631,301; Dumitrov, „Stvaranje i upotreba vazduhoplovstva u NOR-u”, str. 60, 87-88.
- ³⁴ Micr. No. T-311, Roll 196, Frs. 499-504, osobito Fr. 502. Taj izvještaj navodi i razloge za raspad oružanih snaga NDH.
- ³⁵ Za broj izdanih potjernica i broj povučen za vojnike odsutne bez dozvole u 12 različitih grupa redovnih i pomoćnih jedinica pod vrhovnim zapovjednikom za jugoistočnu Europu za rujnu, listopad i studeni 1944, vidi Savezna Republika Njemačka, Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg i. Br., grupa dokumenata RH 19 IX, dok. 40. Za zapovijed vrhovnog zapovjednika za jugoistočnu Europu od 29. studenoga 1944, 2. oklopnoj armiji da zaustavi raspad LXVIII. armije, vidi Micr. No. T-311, Roll 194, Frs. 1189-90.
- ³⁶ Za izvještaje o 373. legionarskoj pukovniji, vidi SR Njemačka, Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg i. Br., skupina dokumenata RH 19 IX, dok. 26. Za izvještaje o toj diviziji, o 9. diviziji i o mornarici, vidi *Kriegstagebuch*, sv. 4, dio 2, str. 978, 1181, i 1424. Za mornaricu, vidi i Micr. No. T-311, Roll 196, Fr. 490.
- ³⁷ Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 646-52, osobito Fr. 649. Vidi i izvještaj njemačkog XV. armijskog korpusa od 27. kolovoza 1943. na Micr. No. T-314, Roll 554, Fr. 1393.
- ³⁸ Micr. No. T-120, Roll 5788, Frs. H302,601 i H302,607-10. Prema partizanskim izvorima, 42 pripadnika Ustaške vojnice koji su bih opkoljeni kod Bugojna u Bosni predali su se partizanima 25. kolovoza 1943. Vidi Zorić, „Napad na Bugojno”, str. 23.
- ³⁹ Micr. No. T-313, Roll 488, Fr. 214.
- ⁴⁰ Vidi prilog Ivana-Steve Krajačića, „Ilegalni rad u Zagrebu” u knjizi Vladimira Dedijera *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, sv. 2, str. 496-505. Dana 16. siječnja 1944.

tajnik nadbiskupa Stepinca zabilježio je u nadbiskupovu dnevniku da je nadbiskup toga dana poslao pismo Paveliću u kojem ga je zamolio da pomiluje osuđenike na smrt, pukovnika Galića i potpukovnika Bakotu. Stepinac, „Dnevnik” (neobjavljeno), 5. svezak (1942-1944), str. 167 (ulomci). Nadbiskupovi dnevници još uvijek su na čuvanju kod policije, ali je nekolicini odabranih istraživača omogućeno da ih pregledaju. Ja sam zavirio u izvatke koje je načinio jedan renomirani znanstvenik. Možemo spomenuti da niti jedan od tih časnika NDH nije počašćen s nekoliko redaka u službenoj poslijeratnoj jugoslavenskoj *Vojnoj enciklopediji*. Ne znam jesu li dobili ikakvo drugo posthumno priznanje.

⁴¹ Informacija dobivena od bivšeg partizanskog obavještajca (Hrvata) i potvrđena od strane bivšeg političkog komesara jedne hrvatske partizanske brigade (Srbina iz Hrvatske).

⁴² *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1944*, str. 80-81, 383. Amnestija je čini se vrijedila do 1. srpnja 1944.

⁴³ Za „Izveštaj br. 6” vidi A VII, fond NDH, reg. br. 11/17, kutija 87. Za Pavelićeve tvrdnje na sastanku s Hitlerom, vidi Hillgruber, *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler*, str. 508.

Kasche je općenito podupirao tvrdnje predstavnika vlasti NDH, zbog čega su ga von Ribbentropp i Hitler oštro kritizirali. Vidi von Ribbentroppovu poruku Kascheu od 13. travnja 1944, na Micr. No. T-120, Roll 5787, Fr. H302,050, i Hitlerove izjave od 17. rujna 1944. na sastanku u svom stožeru, u *Kriegstagebuch*, sv. 4, dio 2, str. 1637-38.

⁴⁴ General Luburić je to priznao u svom članku „Ustaštvo”, str. 15-16.

⁴⁵ Micr. No. T-314, Roll 554, Fr. 1395. Vidi i izvještaj 369. legionarske pukovnije od 10. listopada 1943. o dezertiranju časnika oružanih snaga NDH kod Tuzle početkom listopada, u Fr. 1361. Vidi i bilješku br. 31 u ovom poglavlju.

⁴⁶ Micr. No. T-120, Roll 5788, Frs. H302,461-62.

⁴⁷ Za konflikte od srpnja do rujna 1941. vidi Glaiseove izvještaje na Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 1133-34, 1192-94 i 1361-62. Vidi i izvještaj generala Slavka Štancera, zapovjednika kopnenih snaga NDH, od 21. srpnja 1941, u kojem se bavi i tim problemom, u *Zbornik DNOR*, 5. serija, 1. knjiga, str. 277-78.

⁴⁸ Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 1133 i 1362; Micr. No. T-501, Roll 266, Frs. 365-66.

⁴⁹ Micr. No. T-313, Roll 488, Frs. 212 i 215. načelnik Lukićeva stožera također je prisilno umirovljen.

⁵⁰ Za opasku kapetana Ustaške vojnice, vidi Haeffnerov izvještaj Glaiseu od 2. travnja 1943. na Micr. No. T-501, Roll 265, Fr. 103. Za pokušaj atentata na generala Prpića, vidi Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 818 i 826. Prema jednom kasnijem izvještaju, pokušaj atentata izvršen je na zapovijed ustaškog pukovnika (i kasnije generala) Ivana Herenčića. Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,196-97.

⁵¹ Micr. No. T-501, Roll 267, Frs. 1192-94.

⁵² Micr. No. T-77, Roll 883, Frs. 5,631,770-93.

⁵³ Micr. No. T-501, Roll 265, Fr. 276; Colić, *Takozvana NDH 1941.*, str. 308.

⁵⁴ Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 100-104, 164-65 i 181-82, i Micr. No. T-501, Roll 267, Frs. 350-51.

⁵⁵ Colić, „Simpatizeri NOP-a u domobranstvu NDH u Zagrebu”, str. 269-284, osobito str. 279-284; Krajačić, „Ilegalni rad u Zagrebu”, osobito str. 498-501.

⁵⁶ Colić, „Simpatizeri NOP-a u domobranstvu NDH u Zagrebu”, str. 269-284, osobito str. 279-280. U nekim prilikama, ustaške i njemačke vojne vlasti koristile su bizarne metode kako bi suzbijale tendencije raspadanja oružanih snaga NDH. U rujnu 1944. na

Oružane snage NDH

primjer, premjestili su sedam generala iz vojske i starijih ustaških časnika intendantata s uredskih poslova u Zagrebu na privremene dužnosti na fronti, gdje je nekoliko njih raspoređeno na izviđanje, a drugi na borbu protiv opasnih glasina. Micr. No. T-77, Roll 883, Fr. 5,631,298.

⁵⁷ Za te zakonske odredbe, vidi *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1942*, str. 326-31 i 1293 i ibid., 1944, str. 285. Za nekoliko popisa takvog osoblja, vidi na primjer, NDH, Ministarstvo oružanih snaga, *Vjestnik Ministarstva Oružanih Snaga*, 5 (1945), str. 107-10, 118, 157-60, 232-35, 318-20. (Za više informacija o toj publikaciji, vidi bilješku br. 104 u ovom poglavlju.) Samo od 20. prosinca 1944. do 24. siječnja 1945, od oružanih snaga bilo je „odvojeno” oko 134 časnika i nekoliko dočasnika.

⁵⁸ Otac i sin Kvaternik bili su članovi važne obitelji. Jedan od maršalove braće, Ljubomir, veliki župan Velike župe Krbava-Psat, sa sjedištem u Bihaću tijekom 1941. i dijela 1942, bio je dobro poznat po nemilosrdnosti prema Srbima. Drugog brata, Petra Milutina, bivšeg austrougarskog oficira (kao što je bio i Slavko Kvaternik), ubio je jugoslavenski mornarički oficir u danima osnivanja NDH kad je pokušao preuzeti zemaljski ured u Crikvenici. O izrazito antisrpskom stavu maršala i njegovog brata Ljubomira, vidi osobito Glaiseov izvještaj od 23. rujna 1941, na Micr. No. T-501, Roll 266, Frs. 308-11.

⁵⁹ Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 618-21.

⁶⁰ Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 1134.

⁶¹ Prema iskazu generala Moškova prilikom ispitivanja od strane poslijeratnih jugoslavenskih vlasti, u A VII, fond NDH, reg. br. ¼, kutija 9, str. 69. Prema Glaiseovu agentu Haeffneru, Eugen Kvaternik je potajno pregledavao Pavelićevu osobnu poštu. Vidi Micr. No. T-501, Roll 265, Fr. 111. Mladi Kvaternik je pak u poslijeratnom članku optužio Pavelića da ga je početkom 1942. planirao ubiti. Vidi njegovu „Talijansku politiku”, str. 186. Nijemci su izvijestili da su već u veljači 1942. čuli da Pavelić razmišlja o smjenjivanju maršala Kvaternika s položaja ministra Domobranstva, djelomično zato što su ga Talijani optužili da sabotira sporazume između NDH i Italije o vojnoj suradnji. Vidi Micr. No. T-120, Roll 5786, Frs. H300,676-77. U svom izvještaju od 10. lipnja 1942. Juretić je napisao da je maršal Kvaternik na odlasku. Vidi RG 226, OSS-dosje No. 21782, str. 6.

⁶² Glaise je dobio tekst Kvaternikovih govora od riječi do riječi u pismu od Haeffnera datirano 3. listopada 1942. Vidi Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 216-21, osobito Fr. 219. Tekst Švajgerova izvještaja Kvaterniku nisam pronašao. Možda je podnesen usmeno. Međutim, Švajger je mnogo govorio o svom posjetu kapetanu Arthuru Haeffneru, umirovljenom bivšem austrougarskom oficiru kojeg je kako se čini smatrao Hrvatom, ali koji je zapravo bio Austrijanac koji je dugo prije toga živio u Hrvatskoj, kao i Glaiseov prijatelj i povjerljivi agent. Prema Haeffneru, Švajger mu je rekao da je u izvještaju maršalu Kvaterniku u svibnju 1942. iznio sljedeća zapažanja o Istočnoj fronti: pretjerana dužina komunikacijskih linija ugrožavala je njemačke vojne operacije; njemačka brutalnost prema političkim komesarima, vojnicima i civilnom stanovništvu učvrstila je sovjetski otpor; sovjetska politika paljenja usjeva i uništavanja svega pri povlačenju da ne posluži neprijatelju bila je toliko temeljita da Nijemci u osvojenim područjima nisu nalazili ništa upotrebljivo, što je znatno povećalo njihove probleme sa snabdijevanjem i smještajem; i sovjetske rezerve u ljudstvu predstavljale su nesavladivu poteškoću za Nijemce, koja će na kraju biti odlučujuća. Jednom riječju, Njemačka ne može očekivati pobjedu u ratu protiv SSSR-a. Vidi Frs. 236-38. Vidi i Glaiseove izvještaje od 12. prosinca 1942. i 2. siječnja 1943, na Micr. No. T-501, Roll 268, Frs. 66-67 i 78-79.

⁶³ Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 706.

⁶⁴ Micr. No. T-501, Roll 268, Frs. 130-31.

⁶⁵ Riječi generala Moškova u iskazu koji je dao prilikom ispitivanja poslije rata, u A VII fond NDH, reg. br. ¼, kutija 9 I. O., str. 68-69.

⁶⁶ Vidi, na primjer, dugačak memorandum navodno Mačkovih stavova koje je stranka potajno pustila u opticaj u veljači 1943, na Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 763-70, i memorandum iz istog izvora početkom 1943. na Micr. No. T-501, Roll 267, Frs. 1172-85, osobito Frs. 1184-85. Zanimljivo je, međutim, da Jančiković u svom izvještaju u siječnju 1943 (str. 13) ističe kako HSS ne bi trebao preuzeti ništa i nikoga iz ustaške vlasti „tijekom stvaranja nove vlasti. Također se ne može ništa preuzeti ni iz vojske ni iz oružništva, koje ionako u sebi nose sjeme dezintegracije. Ove su snage ustrojili časnici petokolonaši i narodne izdajice”.

⁶⁷ „Izvještaj Juretić”, str. 4, u RG 226, OSS-dosje br. 21782.

⁶⁸ Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 618-19.

⁶⁹ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 233-34.

⁷⁰ Boban, „Britanska politika prema HSS-u”, str. 1-109, osobito str. 23, 26 i 33.

⁷¹ Za Stevensovo pismo, vidi F. O. 371/44245, R 1044/8/92. Za Mihailovićev poziv, vidi F. O. 371/44270, R 6324/11/92.

⁷² Vidi „Jančikovićev izvještaj”, str. 3-4 u Arhiv IHRP-a, KPH, 42-2896. Za izvještaj „Hrvatska i Hrvati” vidi Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 763-70, osobito Fr. 768.

⁷³ Najkompletnija i najkorisnija studija na hrvatskom jeziku o Jančikoviću i druga dva emisara HSS-a Saveznicima kao i o promačekovski orijentiranim časnicima vojske NDH je Bobanova „Britanska politika prema HSS-u”. O Jančikovićevim političkim aktivnostima u zemlji prije njegova bijega u Italiju, vidi str. 15-57.

⁷⁴ Ibid., str. 58-70. Dodatne informacije od poručnika bojnog broda Adamića dobio sam u osobnom razgovoru i u pismu od 19. srpnja 1983. godine.

⁷⁵ Boban, „Britanska politika prema HSS-u”, str. 70-87. Za sažetak na četiri stranice Babićeve izjave Britancima, vidi, F. O. 371/44249, R 3364/8/92. Za Babićevu osobnu priču o njegovoj misiji Saveznicima i njihov postupak s njim, vidi Babićev tekst „Moja misija saveznicima 1944”, str. 240-279, i dugačak intervju s njim, *Nova Hrvatska*, br. 2, 3, 4, London 1976, osobito br. 3, str. 12.

⁷⁶ Poruku HSS-a Šubašiću agent stranke je predao američkom OSS-u (američka obavještajna služba u Drugom svjetskom ratu, preteča CIA-e, op. prev.) u Švicarskoj. OSS ju je preko britanske obavještajne službe prosljedio Šubašiću. Datirana je 27. lipnja 1944. i nalazi se u F. O. 371/44273, R 10212/11/92. Tu je i zabilješka ambasadora Steven-sona od 1. srpnja 1944. koja opisuje Šubašićevu reakciju.

⁷⁷ F. O. 371/44270, R 6000/11/92; United Kingdom, Parliament, 398 H.C. Deb. 5 s., str. 2196; Martinović, „Moje uspomene iz velikog doba, Život i rad podpredsjednika HSS ing. Augusta Košutića”, str. 35-59, osobito str. 46-50. Košutić, čija je supruga bila u rodu s obitelji Radić, proveo je osam godina u izbjeglištvu u 1930-im godinama, bio je nekoliko puta uhićen, i proveo je dvije godine u ustaškim zatvorima za vrijeme rata. Iako je pregovarao s Pavelićem i predsjednikom vlade Nikolom Mandićem o mogućem ulasku HSS-a u ustašku vladu, uvijek je odbijao njihove pozive. Povremeno se sastajao i s Kascheom i Glaiseom. Svi su ti susreti bili na zahtjev ustaških i njemačkih dužnosnika, i nisu dali rezultate.

⁷⁸ Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,479-83, osobito Fr. H306,480; Micr. No. T-311, Roll 195, Fr. 673. Vokićeva izjava jasan je pokazatelj da je Pavelić bio informiran o planu i da je bio dao svoje odobrenje.

⁷⁹ Za dokumente koji se odnose na to, vidi Biber, *Tito-Churchill, strogo tajno*, str. 275, 309, 361-62 i 375.

Postoji znatna literatura o mogućem savezničkom iskrcavanju na raznim točkama u jugoistočnoj Europi – Grčkoj, Albaniji i Jugoslaviji – ali za sažet i solidan prikaz dovoljno je konzultirati Deakina, „The Myth of Allied Landing in the Balkans” str. 93-116 i Kljaković, „Pitanje savezničkog iskrcavanja na Balkan”, str. 7-25.

⁸⁰ *Nova Hrvatska* (London), 1976., br. 7, str. 6, gdje urednik komentira intervju s potpukovnikom Babićem u brojevima 2, 3 i 4.

⁸¹ Sjećanja Ede Bulata kako ih je prepričao Kazimir Lelas u „Svjedočanstvo [Dr. Ede Bulata] o dramatičnoj sjednici”, str. 616-618. U poslijeratnom članku, Luburić je otvoreno tvrdio da su on i general Moškov izveli likvidaciju urote. Vidi njegovo „General Ante Vitez Moškov”, str. 132-166, osobito str. 153.

⁸² Košutićevi navodi u skraćenoj formi nalaze se u sažetku njegovog memoranduma od 22. rujna 1944. majoru Churchillu, u F. O. 371/44282, R 20604/11/92. Za original Košutićeva memoranduma na donekle manjkavom engleskom, vidi W. O. 202/222, X/18972. Osam točaka u originalnoj formi i zahtjevi komunista nalaze se na str. 4-5.

⁸³ Vidi rezoluciju usvojenu na sastanku Izvršnog odbora 29. travnja 1944. u *ZAVNOH dokumenti 1944*, str. 545-47, i Gaži, *Naš put u borbi za slobodu*, osobito str. 9-19. i 36-38.

⁸⁴ Edvard Kardelj, drugi čovjek po važnosti u KPJ, napisao je 8. kolovoza 1944. pismo Andriji Hebrangu, generalnom sekretaru KPH, u kojem mu je dao upute kako postupati s onim članovima HSS-a koji su prešli na stranu partizana a kako s vođama koji su ostali uz Mačeka. Vidi *Zbornik DNOR*, 2. serija, 13. knjiga, str. 656-57.

⁸⁵ W. O. 202/222, X/18972, str. 5. Za HSS verziju tog razvoja događaja, vidi Martinović, „Moje uspomene iz velikog doba, Život i rad podpredsjednika HSS ing. Augusta Košutića”, osobito str. 51-56. Za komunističku interpretaciju Košutićevih napora u pregovorima s KPH, vidi članak Vladimira Bakarića koji se prvi put pojavio u službenom glasilu KP *Naprijed* 31. listopada 1944, a ponovo je objavljen u Bakarić, *Društvene klase, nacija i socijalizam*, str. 101-103.

⁸⁶ Za Kardeljevo pismo, vidi bilješku br. 84 u ovom poglavlju; citat je sa str. 657. Za napore komunista da oslabe HSS, vidi Boban, „Britanska politika prema HSS-u”, str. 96.

⁸⁷ Za britansku reakciju, vidi dva telegrama majora Churchilla od 1. listopada 1944. u W. O. 202/306, X/1 03669. Vidi i Martinović, „Moje uspomene iz velikog doba, Život i rad podpredsjednika HSS ing. Augusta Košutića”, str. 40. Košutić je kasnije radio kao inženjer u velikom poduzeću za proizvodnju električnih proizvoda u Zagrebu. Bilo mu je dopušteno da dva puta otputuje u inozemstvo na liječenje.

⁸⁸ Prema dijelovima iz dva uhvaćena pisma predstavnika HSS-a (vjerojatno monsignora Juretića) u Švicarskoj, napisana 23. veljače i 23. ožujka 1945, članovima stranke u Beogradu, koja je američka vojna misija pri Titovu Vrhovnom štabu 2. svibnja 1945. poslala Američkom uredu u Caserti, čini se da od listopada 1944. do negdje u veljači 1945. nije bilo kontakta između vodstva stranke u Zagrebu i njezinih agenata u Švicarskoj. Vođe u Zagrebu žalile su se u veljači 1945. da ne primaju nikakve direktive od vođa u inozemstvu. Također su tvrdili da, iako su Lorković i Vokić pokušali preuzeti kontrolu nad oružanim snagama NDH, HSS kontrolu nad njom još uvijek drži u svojim rukama, što je čini se bilo samozavaravanje. Vidi RG 226, OSS-Dosje No. XL 8354.

⁸⁹ Hillgruber, *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler*, sv. 2, str. 515-16.

⁹⁰ Za zapovijed br. 1121, vidi A VII, fond NDH, reg. br. 56/5, 1-3. Kutija 832. Za mišljenje Nijemaca o Gruiću, vidi izvještaj atašea njemačkoga ratnog zrakoplovstva u Zagrebu od

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

11. kolovoza 1944, na Micr. No. T-120, Roll 5793, Fr. H306,482.
- U prosincu 1944, 8, 10. i 11. divizija hrvatske vojske bile su pod korpusom njemačke XV. armije; 9. i 15. divizija pod korpusom njemačke XXI. armije; 12. divizija pod korpusom njemačke LXVIII. armije; 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7. i 13. divizija pod korpusom njemačke LXIX. armije; i 14. divizija pod njemačkim štabom za sigurnost željezničkih pruga u NDH: 16. divizija bila je zamjena, a ne operativna divizija. Vidi A VII, fond neprijatelj, reg. br. 3/1-40 do 3/1-48, kutija 134a.
- ⁹¹ Za reorganizaciju Ministarstva oružanih snaga, vidi A VII, fond NDH, reg. br. 56/5, 1-3, kutija 83a, i reg. br. 2/1-49-52, kutija 134a. Za promjene u Izvještajnom odjelu, vidi A VII, fond NDH, reg. br. 42/8-1, kutija 95 i reg. br. 35/4-1, kutija 95.
- ⁹² O reorganizaciji 11. divizije, vidi A VII, fond NDH, reg. br. 6/11, 1-3, kutija 98c. Fotokopije detaljnih zapovijedi o reorganizaciji tih triju divizija nalaze se u mojoj dokumentaciji. Vidi A VII, fond neprijatelj, reg. br. 2/1-50, kutija 134a za procjene brojnosti vojske, i reg. br. 3/1-29, kutija 134a za procjene brojnosti ustaškog oružništva.
- ⁹³ A VII, fond NDH, reg. br. nije mogao biti pronađen među autorovim papirima.
- ⁹⁴ Vidi ispitivanje generala Moškova nakon rata u A VII, fond NDH, reg. br. ¼, kutija 9 I. O., str. 68. Vidi bilješku br. 90 u ovom poglavlju za podjelu divizija NDH po njemačkim korpusima.
- Za njemački pregled promjena u oružanim snagama NDH, vidi *Kriegstagebuch*, sv. 4, dio 1, str. 753-756.
- ⁹⁵ Vidi *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1944*, str. 602. za zakonsku odredbu od 21. kolovoza, i str. 715-716. za uvođenje opće radne obveze.
- ⁹⁶ Ibid., str. 749 i 829.
- ⁹⁷ Ibid., str. 794-795. i 823-825.
- ⁹⁸ A VII, fond NDH, reg., fotokopija u posjedu autora, arhivski brojevi nečitljivi.
- ⁹⁹ A VII, fond NDH, reg. br. 32/4-2, kutija 95. General Luburić je ponosno isticao da je premještanje vojnika iz jedne postrojbe u drugu bio zapravo čin suprotstavljanja ustaša i izazivanje njemačkih komandanata. Vidi, Luburić, „Ustaštvo”, str. 23. Tako ispada da je Pavelićeva naredba od 13. prosinca bila tek sredstvo da se smire Nijemci. Štoviše, posebnom zakonskom odredbom od 28. prosinca 1944. oni koji su bili optuženi za takvo kršenje discipline bili su amnestirani. Vidi, *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1944*, str. 831.
- ¹⁰⁰ *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1944*, str. 831.
- ¹⁰¹ A VII, fond NDH, reg. br. 2/1-49-52, kutija 134a.
- ¹⁰² *Hrvatski narod* (Zagreb), 31. prosinac 1944.
- ¹⁰³ A VII, fond NOP, reg. br. 1-15/4, kutija 199 i A VII, fond neprijatelj, reg. br. 3-1-54 do 3-1-64, kutija 134a.
- ¹⁰⁴ Imenovanja od 20. travnja objavljena su u *Vjestniku Ministarstva oružanih snaga*, 1945 (autor nije naveo broj citirane stranice – op. ur.). Posljednji broj ove publikacije bio je br. 18, izdan 26. travnja 1945, kada je dosegao broj od 1108 stranica tiskanih samo te godine. Počeo je 1941. kao *Vjestnik vojnih naredaba i zapovijedi*, ali je u razdoblju od 1941. do 1945. njegovo ime promijenjeno.
- ¹⁰⁵ *Kriegstagebuch*, sv. 4, dio 2, str. 1224-1238.
- ¹⁰⁶ Micr. No. T-501, Roll 267, Frs. 306, 479-483.